

अथापरोक्षानुभूत्यनुक्रमणिका प्रारंभः

विषय	पृष्ठांक	विषय	पृष्ठांक
मंगलाचरणं	१	निरूपणं	१६
यद्यकर्तुः प्रतिज्ञा	२	सिंहदेहस्थानात्मत्वनिरूपणं	१६
चेराभ्यादि साधन कारणकथनं	३	स्थूल सूक्ष्म देहाभ्यामालनोर्विलक्षण्य	१७
षड्विःश्लोकैर्वैराग्यादि साधनचतुष्टयस्य निरूपणं	३	आत्मदेहविभागे शंका	१७
विचारस्वकर्तव्यता	५	देह भेदस्यासत्त्वनिरूपणोपप्रतिज्ञा	१८
विचाराभावे ज्ञानं नोदेतीति नियमः	६	जीव भेदस्यासत्त्वकथनं	१८
पंचभिः श्लोकैर्विचारस्वत्त्वत्वनिरूपणं	६	नितोर्विशवाकारेण प्रतिमानं	१८
पंचभिः श्लोकैर्ज्ञानस्य स्वरूपनिरूपणं	९	अयं च स्वयं ज्ञोऽप्यादानत्वं	१९
आत्मनः स्वमकाशत्वं	१०	श्रुतिप्रमाणेन भेदस्य भिष्यात्वं	१९
सूक्ष्मरूपत्वं	११	भेदद्रष्टुः कृत्यादोषकथनं	१९
पंचभिः श्लोकैर्ज्ञानस्वरूपनिरूपणं	११	ब्रह्मकार्यस्य सर्वस्य ब्रह्मरूपेण निरूपणं	२०
शून्यवाद निराकरणं	१२	जीवात्सपत्न्यात्मनोर्भेदद्रष्टुर्मयं निरूपणं	२०
अष्टभिः श्लोकैर्देहात्मवादभिराकरणं	१४	अज्ञानाद्भेदमनितासस्य ज्ञानादभेदद्रष्टु- मिति भासस्य च निरूपणं	२१

एकात्मज्ञानेशोकाद्यभावनिरूपणं - २१
 आत्मनोब्रह्मलक्ष्णसिद्धि - २२
 मयं च स्वात्मलक्ष्णसिद्धिनिमित्त - २३
 अवस्थाप्रयमित्यात्मनोमित्य-
 तस्यचनिरूपणं - २४
 अनेकदृष्टिनिर्णयस्यकथितत्वनिरूपणं - २५
 मयं च स्वप्नदृष्टिकथितत्वे च ह्यहो दृष्टानां - २६
 यत्र च स्वप्नदृष्टिनिर्णयस्य ह्यहो दृष्टानां - २७
 ब्रह्मणोपपत्त्यवहणो भवतीति युक्त्या
 निरूपणं - २८
 मयं चैतद्गुरुमार्गपिब्रह्मण एव महणं प्रव-
 तीत्यत्र दृष्टान्तः - २९
 अज्ञानात्मत्वाद् शुद्धो भ्रातृत्वादिनिरूपणं - ३०
 अहिनशानान्तरमात्मानात्मविभ्रान्तस्यार्थत्वं
 अविवेकिनो देहनादात्मत्वात्नेकदृष्टिनि-
 र्णिरूपणं - ३१

अज्ञानादात्मनि देहत्वं पश्यतीत्यत्र च
 ह्यहो दृष्टान्ताः - ३२
 ज्ञानो देहात्प्यात्मनि दृष्टिनिरूपणं - ३३
 आत्मविचारेण भ्रातृत्वात्प्रमाणं कर्तव्यमिति
 निरूपणं - ३४
 युक्त्यामारब्धकर्मणो निराकरणं - ३५
 अज्ञानात्प्रगल्बानीति ज्ञानात्तन्निदृष्टिसिद्धि
 दृष्टान्तास्त्वनिरूपणं - ३६
 अज्ञयो धर्ममारब्धमस्ति - ३७
 भाविनः आत्मा भ्रातृत्वेन प्रमाणत्वेनोपन्यसत्
 यात्त्वयोगिकारेदोषनिरूपणं - ३८
 पंचदशराजयोगांशेषु न मानिज्ञानेति शंका मयो-
 निदिध्यासस्य चार्यकृत् - ३९
 पंचदशयोगानां नामि - ४०
 यमस्य लक्षणं - ४१
 नियमास्य लक्षणं - ४२

५४ २५ ७५
 ५५ २६ ८७
 ५६ २७ ९१
 ५७ २८ ९४
 ५८ २९ ९७
 ५९ ३० ९८
 ६० ३१ १००
 ६१ ३२ १०१
 ६२ ३३ १०२
 ६३ ३४ १०६
 ६४ ३५ १०५

त्यागस्य लक्षणं	१०६	निदिध्यासस्य फलं	१२६
यौनस्य लक्षणं	१०७	समाधिपिप्प्लानानिरूपणं	१२७
विजनदेशस्य निरूपणं	११०	रुत्तरेयबंधमोक्षकारणत्वं	१२९
कालस्य निरूपणं	१११	ब्रह्मरुत्तिभूत्यानां निदा	१३०
आसनस्य निरूपणं	११२	ब्रह्मरुत्तिपराणां वंदनीयत्वं	१३१
सिद्धासनस्य निरूपणं	११३	ब्रह्मरुत्तिपराणां रोधदाढ्यास्तुक्तिः	१३२
मूलबंधस्य निरूपणं	११४	बोधरुत्तिनकेवलशब्दवादिनामोक्षामावनिरूपणं	१३३
देहसाध्यास्य निरूपणं	११५	ब्रह्मानिष्ठानां ब्रह्मरुत्तयवस्थितिनिरूपणं	१३४
दिरुस्थितेर्निरूपणं	११६	कार्ये इत्यादिपंचमिः श्लोकैर्वेदानसिद्धान्तं	१३५
माणायासस्य निरूपणं	११८	विचारनिरूपणं	१४०
रेनकपूरकादिनिषिधमाणायासस्य निरूपणं	११९	मपनस्य ब्रह्मत्वेन प्राबन्	१४१
प्रत्याहारस्य निरूपणं	१२०	राजयोगस्योपसंहारः	१४२
धारणायां निरूपणं	१२१	बुद्धिचिंतानां फेकलराजयोगस्य मुक्तिमदत्त निरूपणं	१४३
ध्यानस्य निरूपणं	१२२		
समाधेर्निरूपणं	१२३		
निदिध्यासस्यावधेर्निरूपणं	१२४	इत्यनुक्रमणिका समाप्ता	१४४

अथाऽपरोक्षानुभूति प्रापंभः

यह पुस्तक मुंबईमें पोर्टुगीस चर्चस्ट्रीट घर
नंबर ३५में नारायण त्रीकमजीके पास और
दिल्लीमें दरीवा बजारमें मुंबईका पुस्तकौ-
की दुकानमें गंगाविष्णु खेमराजके पास
मिलेंगे.

किंमत ८ आना.

प्रस्तावना-

श्रीगणेशायनमः संति संप्रति मुंबापुर्यां विपश्चिद्वर्याः सकलश्रुतिशिरः-
शास्त्रपयः पयोधिपरीणाः निखिलजनमनःप्रबोधनधुरीणाः प्रपन्नजन-
शरणचरणाः श्रीमज्जीवनरामतनूजन्मानो सुरबो जयकृष्णामिधानाः
येषां च निपीयाञ्जुसि स्रधाधाराकारो वाचं जना नान्यदाकर्णयंति
करुणापूर्णातः करणेर्निशासकजनमार्थिते स्तेर्मन्दमत्यनुजिद्यक्षया जिज्ञा-
सूना मपरोक्षतयात्मस्वरूपानुभवाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीशंकराचार्यं विरचितोऽयं मपरोक्षानुभूतिनामाग्रंथो लेखकपरंपरा-
दोषवशाद्येषु तेषु स्थलेष्वसुद्धासीत्तत्र संशोधितः तद्दीकाचयं य-
त्रयत्र प्रतीकाभावात्तत्र प्रतीकैः यत्र क्वचिच्चावतरणिकाया न्यूनतयाऽ-
व्यक्तार्थता तत्र नत्सरिहारपूर्वं व्यक्तार्थीकरणेन कुत्रचिदितरपद्यार्थप-
रायाः श्रुत्याः लेखकपरंपरादोषेण पद्मानरदीकायां स्थितायाः पुनः स्व-

स्थानोपन्यासेन काव्यपेक्षितश्रुतीनां पूर्णतथोपन्यसनेन यत्रवाऽपूर्णतयाऽ
 र्थासंगतिः स्तन्नतत्पूरणतोऽर्थसम्मेलनेन क्वचिदशुद्धशोधनेनच परिष्कृता
 एवं शुद्धस्य प्रायेण दुर्लभस्याऽस्य सटीकस्यग्रंथस्य क्लृप्तत्वमाशास्ता-
 नास्ते तदाज्ञाऽनुसंधानसावधानं वेदांतशास्त्रदत्तावधानं वणिजं त्रिवि
 क्रमतनूजं नारायणजी इति प्रसिद्धाभिधानं मां मुद्रापणाय समादिशान्
 मया च कुसुममालामिव तदाज्ञां शिरसावहूमानेन गताभिमानेन सर्वलोक
 शोकनिर्कृतनीयं ग्रंथो विक्रमशरफस्य रोपेराभांकेमही मितेब्दे आचण-
 मासे कृष्णापक्षे त्रयोदश्यां तिथौ भृगुवासरे मुद्रालये मुद्रापितः वि
 लोक्य चेमं समदृशः संतः संतुष्टा भवंतु भवाप्ययभंजनश्च भगवान्
 भव्याय भूयादिति सप्रणतिशतमभ्यर्थये।

श्रीगणेशायनमः स्वमकाशश्चहेतुर्यः परमात्माचिदात्मकः अपरोक्षानुभू-
 त्याख्यः सोऽहमस्मिपरंस्त्वं १ ईशगुर्वात्मभेदाद्यः सफलव्यवहारभूः औपा-
 धिकःस्वचिन्मात्रः सोऽपरोक्षानुभूतिकः २ तदेवमनुसंधाय निर्विघ्नास्त्रेष्टदेव-
 तां अपरोक्षानुभूत्याख्या माचार्याक्तिप्रकाशये ३ यद्यपीयंस्वतःस्पष्टा त-
 द्वापिस्वात्मसिद्धये यलोयंसोपिसंक्षेपा क्रियतेऽनर्थनाशनः ४ द्वाहमुक्त्वा

ॐ श्रीहरिंपरमानंदं सुपदेष्टारमीश्वरं
 व्यापकं सर्वलोकानां कारणं तं नमाम्यहं १

करःकायं सूर्यस्तेजोनिधिःकिल तथापिभक्तिमान्कःकिं नकुर्यात्स्वहितासये
 ५ तत्राचार्याः स्त्रेष्टपरदेवताऽनुसंधानलक्षणं मंगलं निर्विघ्नग्रंथसमासये स्व-
 मनसिष्ठत्वा शिष्यशिक्षायै यथादौ निबभूति श्रीहरिभिति अहं तं नमामि
 ल्पन्वयः अत्रेयं प्रक्रिया पदार्थो द्विविधः आत्माऽनात्माचिन्ति तत्रात्मा द्विवि-
 धः ईश्वरो जीवश्चेति एतावपि द्विविधो शुद्धाऽशुद्धभेदान् तत्राऽशुद्धो मा

याऽविद्योपाधित्वेन भेदव्यवहारहेतू शुद्धौत्वभेदव्यवहारहेतू तथाऽनात्मापि
 त्रिविधः कारणसूत्रमस्थूलभेदान् एतदेव शरीरत्रयमिति व्यवह्रियते एवं
 चिच्छेदरूपवैलक्षण्या तप्तः प्रकाशयोरिव चिभक्तयोरुभयोरात्माऽनात्मनो-
 रविवेक एव बंधकारणं तयोर्विवेकस्तु मोक्षकारणमितिदिक् तत्र तावदहं
 शब्देन देहत्रयविशिष्टत्वेनाशुद्धोजीवः अस्वेवाऽपकृष्टत्वात् तन्नभामितं माया
 तत्कार्यं हन्तृत्वोपि तदाश्रयभूतत्वेन सर्वकारणं वेदान्तप्रसिद्धभीषणं एतस्यै
 व सर्वोत्कृष्टत्वात् नभामि नमस्सोमि स्वात्मत्वेनानुसंदधामीत्यर्थः तस्यैव
 सर्वोत्कृष्टत्वेनानुसंधानयोग्यत्वमाह श्रीहरिमिति श्रियंदधानमित्यर्थः यद्वा
 स्वाश्रयनया श्रियते स्वीक्रियते मलयसप्तसुस्थादौ सर्वभूतैरिति श्रीर्जीवित्वो
 पाधिभूताऽविद्या तांहरत्यात्मज्ञानप्रदानेन नाशयतीति श्रीहरिस्तं यद्वा सएव
 सर्वोधिष्ठानतया श्रीरित्युच्यते श्रीरेवहरिस्तं ननु किमनेनाविद्यातत्कार्यहरणेने
 त्याशंस्य परमपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीति सूचयितुं तस्य परमानंदरूपतामाह प
 रमानंदमिति परमोऽविनाशित्वनिरतिशयत्वाभ्यामुत्कृष्ट आनंदः स्रुत्वविशेष

स्तद्रूपमित्यर्थः तर्हि वैषयिकसुरवज्जडः स्यादित्यत आह उपदेशारमिति आ-
 चार्यद्वारात्मसुरवोपदेशकं चिद्रूपमित्यर्थः ननु केवलानंदस्य कथमुपदेशत्वमि-
 त्यत आह ईश्वरमिति ईष्टेऽसावीश्वरः विवित्रशक्तितात्सर्वसमर्थस्तं नमा-
 मीत्यन्वयः एवमपि परिच्छिन्नत्वान् घटादिवदनात्मत्वं स्यादित्यत आह व्या-
 पकमिति स्वसत्ताप्रकाशाभ्यां नामरूपे व्यामोति सव्यापकस्तं परिच्छेदकस्य

अपरोक्षानुभूतिर्वै प्रोच्यते मोक्षसिद्धये
 सद्भिरवप्रथलेन वीक्षणीयासुहस्रैः २

देशकालदेर्माधिकत्वादनंतमित्यर्थः ननु व्याप्यव्यापकभावेनानंतत्वमसिद्धमि-
 त्यत आह सर्वलोकानांकारणमिति अभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः सत्यं ज्ञा-
 नमनंतं ब्रह्म आत्मनात्मानमभिसंविचेद्येत्यादिश्रुतेः १ इदानीं प्रेक्षावत्य-
 वृत्तये अनुबंधचतुष्टयं दर्शयन् स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते अपरोक्षेति वै-
 इत्यव्ययेन विद्वदनुभवं प्रमाणयति तथाचायमर्थः विद्वदनुभवप्रसिद्धा या

तस्यमस्यादिमहावाक्यश्रवणजा प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषया अपरोक्षानुभू-
रक्षाणामिन्द्रियाणां परमतीनं नभवतीत्यपरोक्ष मिन्द्रियाधिष्ठानतत्प्रका-
त्वात्थो नित्यप्रत्यक्षस्वप्रकाशात्मतत्त्वं तस्यानुभूतिवृत्त्यारूढाखंडता च
हा अपरोक्षा चासावनुभूतिश्चेत्यपरोक्षानुभूतिविद्या उपरपर्यायो ब्रह्म-
साक्षात्कार स्तत्साधनयथोप्युपनिषच्छब्दवदपरोक्षानुभूतिशब्देनोपचये
ने इदित्यवलोकनमन्विषोक्तमाधिकारिणां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकारणं ये
थविशेषइत्यर्थः अनेन नित्यापरोक्षब्रह्मात्मतत्त्वं विषयो दर्शितः स प्रो-
च्यते प्रकर्षेण तत्तदाशंका निराकरणपूर्वकं सिद्धान्तरहस्य प्रदर्शनरूपेणो-
च्यते कथ्यतइत्यर्थः अस्माभिः पूर्वाचार्यैरित्यर्थादव्याहारः ननु मायः प्र-
योजनमनुद्दिश्य नमंदोपि प्रवर्तते इतिन्याया न्नांभ्रणीद्योगंश्च इत्याशं-
क्य प्रयोजनमाह मोक्षसिद्ध्यइति मोक्षोनाम स्वाधिद्याकल्पिता १७१
द्यात्मत्वाभिमानरूपबंधनितृप्तिद्वारा स्वस्वरूपावस्थानं तस्यसिद्धिः
प्राप्तिस्तदर्थं अनेन सर्वानर्थनितृप्तिद्वारा परमानंदावासिरूपं

दर्शिनं किंलक्षणाऽपरोक्षाऽनुभूतिः साङ्गिः साधुभिर्नित्यानिद्वयस्तुविवेकादि
 साधनचतुष्टयसंपन्ने सुसुसुभिरित्यर्थः एवशब्दान्नाय्यैः कर्मोपासनाधि
 कारिभिरिति भावः सुहु सुहु नरनर्यदीर्घकाळाभ्यासप्रयत्नेन स्वानमिक्षादा
 वायनादं क्लेशत्यर्थः वीक्षणिया गुरुमुखाद्वगत्य विचारणीया अनेन सु
 सुक्करधिकारी दर्शिनः एतेनैवार्थात् पूर्वकांडोत्तरकांडयोः साध्यसाधनभा

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसाहरितोषणात्
 साधनंप्रभवत्पुसा वैराग्यादिचतुष्टयं ३

वः संबंधश्च दर्शितो भवतीति बोद्धव्यं २ ननु कार्यस्य कारणाधीनत्वात्
 पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयस्य किंकारणमित्याशंक्याह स्ववर्णिति अत्र स्वशब्दे
 न मुख्यगोणमित्यापेदेन त्रिविधेषु साक्षिपुत्रादिदेहादिलक्षणेष्वत्मस्तु मध्ये
 मित्यात्मायोग्यत्वाद्बुद्धते तस्य देहादेर्ब्रह्मणादिवर्णं ब्रह्मचर्याद्याश्रमं प्र
 युक्तेन धर्मेण ब्रह्मार्पणकृतकर्मोपुष्ठानजन्येनाऽपूर्वेण पूर्वमीमांसायमसि

हेन भाविफलाधारभूतेन पुण्यादिशब्दवाच्येनेत्यर्थः तथा तपसा कृच्छ्र-
चांद्रायणादिना प्रार्थयित्तेनेत्यर्थः पुनः हरितोषणा द्वागवल्मीनिकरात्सर्व-
भूतदयालक्षणात् कर्मविशेषात् एतैस्त्रिभिः साधनैः वैराग्यादित्तनुष्टय-
रूपं साधनं मोक्षसाधको धर्मविशेषः पुंसां प्रभवेत् संभावनायांलिङ्-
यद्भवमन्वयः स्वर्णाद्यमधर्मरूपेण तपसाकृत्वा यद्हरितोषणं तस्मादिनि-

ब्रह्मादिस्थावरानेषु वैराग्यंविषयेष्वनु-
अथैवकाकविषयायां वैराग्यंतद्भिनिर्मलं ४

यद्यपि साधनचतुष्टयस्य विवेकादिक्रमेण हेतुहेतुमद्भावस्तथापि वैराग्यस्या-
साधारणकारणतां द्योतयितुं मादौग्रहणं कृतमितिचोद्भव्यं ३ कीदृशं तद्द्वाराभ्या-
दित्तनुष्टयमित्याकांक्षायां तत्स्वयमेव व्याचष्टे ब्रह्मादीत्यारभ्य यत्कव्यासामुमु-
क्तंत्यंतेन श्लोकेषुद्गात्यैकेन ग्रंथेन तत्रादौ वैराग्यस्य लक्षणमाह ब्रह्मा-
दिस्थावरानेषुत्विति ब्रह्मादिस्थावरानेषु सत्यलोकादिमर्त्यलोकांतेषु भोगसा-

धनेषु अनु कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः वैराग्यं इच्छारहित्यं न
 ब्रह्मज्ञानमाह यथैवेति यथैव काकविष्ठायां वैराग्यं गर्दभादिविष्ठायामपि
 कदाचित् कस्यचित् ज्वरशाल्यर्थे ग्रहणेच्छा भवति अनः काकविष्ठाया ग्रह
 णं उपलक्षणमेतद्रात्यादीनां विषयेष्विच्छानुदये वैराग्यस्य हेतुगर्भितं वि
 शेषणमाह तदिति हियस्मा तद्वैराग्यं निर्मलं रागादिमलरहितं ४ इदानीं

नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतगं
 एवं यो निश्चयः सम्यग् विवेको वस्तुनः स वै ५

वैराग्यकारणं विवेकं लक्षयति नित्यमिति वैप्रसिद्धं सः वस्तुनः पदार्थस्य -
 विवेको विवेचनविशेषी ज्ञेयः सक इत्यत आह एवमिति य एवमकारण
 सम्यक् संशयादिशून्यो निश्चयः एवं कथमित्यत आह नित्यमिति हीति चि
 द्ब्रह्मप्रसिद्धमात्मस्वरूपं नित्य मविनाशि अबाध्यं सत्यमित्यर्थः अचि-
 नाशो वा अरेयमात्मेनिश्चुतेः दृश्य मनात्मस्वरूपं तद्विपरीतगं तदात्मस्वरूपं

पं तस्माद्द्विपरीतत्वेन गच्छति प्राप्नोति व्यवहारभूमिमिति तथाविधं विना
 शि वाच्यमित्यर्थः अत्रेदमनुमानमपि सूचितं भवति आत्मस्वरूपं नित्यं द्र
 घृत्वात् यन्ननित्यं तन्न द्रष्टृ यथाघटादीतिकेवलव्यतिरेकी हेतुः तथाऽना
 त्मस्वरूप मनित्यं दृश्यत्वात् यन्नानित्यं तन्न दृश्यं यथात्मस्वरूपमित्यय
 मपि केवल व्यतिरेकी हेतुः ५ तदेवं वैराग्यकारणं विवेकं व्याख्याय वैराग्य

सदैववासनात्यागः शमोयमिति शब्दितः
 निम्रहोवाद्यद्यत्तीनां दमइत्यभिधीयते ६

कार्यं शमादिषट्कं लक्षयति सदैवत्यादिभिः श्लोकैः सदैव सर्वस्मिन्-
 पिकाले वासनात्यागः पूर्वसंस्कारोपेक्षाऽद्यशमइति शब्दितः अंतःकरणत्रि
 हः शमशब्दार्थः बाह्यद्यत्तीनां श्रोत्रवाग्दीनां निम्रहो निषिद्धप्रवृत्तितिरस्का
 रो दमइति शब्देनाभिधीयते कथ्यते ६

विषयेष्विति हेतिप्रसिद्धेष्वो बंधकेष्वः शब्दादिष्वो या परावृत्तिर्निवृ-
 त्तिरनित्यत्वादिदोषदर्शनेन ग्रहणानिच्छा सोपरतिरुच्यत इत्यर्थः कीदृ-
 शीसित्यत आह परमेति परमं उत्कृष्टमालम्बज्ञानं यस्याः सकाशाज्जायते
 सा परमात्मज्ञानसाधनमृतेत्यर्थः अनया सर्वकर्मसंन्यासो लक्ष्यते किंच

विषयेष्वः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा
 सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षासाश्वसामता ७
 निगमाचार्यैवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेतिचिन्तुता
 चित्तैकाग्र्यं तु सहस्यै समाधानमिति स्मृतं ८

सहनमिति सर्वदुःखानां सर्वदुःखसाधनानां शीतोष्णादिद्वंद्वानां यत्सहनं
 प्रतीकारानिच्छा साश्वसा श्रद्धेरुत्पत्त्या तितिक्षा मताविदुषामित्यर्थः ७ अ-
 पिच निगमेति निगमाचार्यैवाक्येषु वेदरुरुवचनेषु यद्वोपनिषद्धारण्यु-
 पदेशेषु भक्तिर्भजनं विश्वास इत्यर्थः सा श्रद्धेति चिन्तुता वेदान्तप्रसिद्धा

तुपुनः सल्लह्ये सदेव सोम्येदमय आसीदित्यादि ऋतिलस्ये प्रत्यगभिन्ने
ब्रह्मणि चिन्तेकाग्रं तदेकजिज्ञासेत्यर्थः तत्समाधानमिति स्मृतं ८ एवं श
मादिपट्टमभिधायैतत्कार्यभूतां मुमुक्षुनामाह संसारबंधेति इति या सूद
ढाबुद्धिः सा मुमुक्षुना वक्तव्येत्यन्वयः साकेत्यत आह भौविधे मदेव यद्वा

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथंमेत्यात्कदाविधे
इतियासूदढाबुद्धिर्वक्तव्यासामुमुक्षुता ९
उक्तसाधनयुक्तन विचारः पुरुषेणाहि
कर्तव्योज्ञानसिद्ध्यर्थं मात्मनः शुभासिच्छता १०

सर्वकर्तृविधातर्जहन् मे मम संसारबंधनिर्मुक्तिर्नानायोगिनिसंबन्धनिवृत्तिः
कदा कस्मिन्काले कथं केनप्रकारेण भवेदित्येवंरूपा बुद्धिर्मुमुक्षुतेत्यर्थः ९
इदं साधनचतुष्टयं यदर्थमुपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति उक्तेति उक्तानि ब्र
ह्मादीत्यारभ्य वक्तव्या सा मुमुक्षुतेत्यंतयंयसंदर्भेण वर्णितानि यानि वैरा

ग्यादि साधनानि ज्ञानोपकरणानि तैर्द्युक्तेन पुरुषेणाधिकारिणा देहवता
 मनुष्योत्तमेन हीति विद्वत्सिद्धत्वेन वक्ष्यमाणसुक्षणः यद्वा हीत्यव्ययमे
 वार्थेऽन्यनिषेधार्थे इत्यर्थः विचारो विवेकः कर्तव्य आवर्तयितव्यः किम
 धर्ममित्यत आह ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति आत्मनो ज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मालोक्यबो
 धोऽद्रवनाय नन्यात्मज्ञानसिद्ध्या कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य मोक्षारब्धं च

नोत्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः
 यथापदार्थभानहि प्रकाशेन विना क्वचित् ११

तुर्थपुरुषार्थरूपं फलं द्योतयन् पुरुषार्थं विशिनष्टि शुभमिति सुभं परमा
 नन्दरूपत्वेन मंगलं मोक्षस्वरूपमित्यर्थः इच्छता प्रार्थयता आत्मनः शुभ
 मिति वाऽन्वयः १० ननु ज्ञानसिद्ध्यर्थं विचारएव कर्तव्य इति नियमः कु
 तः किञ्चत इत्याशंक्य सदृशांतमाह नोत्पद्यत इति विचारेण विना अ-
 न्यसाधनैः कर्मोपासनालक्षणे ज्ञानं नोत्पद्यते तत्र दृशांतमाह यद्येति

यथा क्वचित्कस्मिंश्चिद्देशे सूर्यादिप्रकाशेनविना पदार्थभाजनं घटादिवस्तु
प्रकाशो न भवति हीति सर्वजनप्रसिद्धं अतो नियमः क्रियत इति भावः
११ तर्हि सविचारः कीदृश इत्यन आह कोहमिति अहं कर्ता कुरुषीत्यादि
व्यवह्रियमाणः कः किंस्वरूपः तथा इदं जगत् स्थावरजगत्मात्मकं कथं क
स्माज्जानं किमधिष्ठानमित्यर्थः तथा ऽस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जग

कोहंकथमिदंजानं कोवैकर्त्ताऽस्यविद्यते
उपादानं किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः १२

तः कर्त्तात्यादकः कोविद्यते वै इतिविकल्पं द्योतयति किं जीवादृष्टं कर्तुं
किंवेश्वरः किंवान्यदेव किंचिदिति विकल्पः किंचिद् जगति उपादानं घटस्य मृदत्
किमस्ति अथमात्म जगत्कारणविषयः ईदृश एवैस्वरूपो विचारः साए
व ज्ञानसाधनमित्यर्थः १२

ननु चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति बार्हस्पत्यसूत्रा द्वेहाकारेण परिगण-
 नानि पृथिव्यादि चत्वारि भूतान्येवास्मेति चार्वाका वदन्ति स एव कर्ता स
 र्वीत्यादि सर्वव्यवहारमूलमिति सर्वजनप्रसिद्धौ सत्या मात्मविषयो
 विचारो न स्यादित्यत आह नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगा-
 त्मा भूतगणो यो देहः स न भवामि तस्य घटादिवद्दृश्यत्वादित्यर्थः नही-

नाहंभूतगणो देहो नाहंचाक्षगणस्तथा
 एतद्विलक्षणः कश्चि द्विचारः सोऽथमीदृशः १३

द्वियगणस्त्वं स्या इति चार्वाकैकदेशिमतमुत्पाप्य दूषयति नाहमिति
 च पुनरक्षगणः श्रीभ्रातृद्वियसंघतोऽप्यहं न भवामि तथेति पदेन देहवदि-
 द्वियगणस्यापि भूतविकारत्वं दर्शितं सवा एष पुरुषोन्नरसमयः अन्न-
 मयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी चाशित्यादिक्रतोरुभयत्र
 प्रमाणं ननु यदि देहद्वयं त्वं नासि तर्हि शून्यमेव स्या इत्याशेषम्याह एत-

दिति एतद्विलक्षणः एताभ्यां स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यां विपरीतधर्मकोस्मि
अस्थूलमनण्वद्भ्रुत्वमित्यादिभ्युतेः कश्चिदिति जालादि रहितत्वान्मनो-
वाचामगोचरत्वं दर्शितं अथमीदृशः सविचार इतिव्यारव्याताद्यश्चतुर्थः
पादः श्लोकचतुर्येपि बोद्धव्यः १३ तदेवं कोहमित्येनन्निश्चित्येदानीं क
थमिदं जातमित्यस्य निश्चयः कियते तत्र पृथिव्यादि भूतानिक्रम्यत्वात्त्वस्य

अज्ञानप्रभवंसर्वं ज्ञानेनप्रविलीयते
संकल्योविविधःकर्त्ता विचारःसोद्यमीदृशः १४

परमाणुभ्यो जायंत इति तार्किकादयो मन्यन्ते कर्मणो जायते इतिमीमां-
सकाः प्रधानदेवेति सांख्याः तदेतन्निराकुर्वन्नाह अज्ञानेति सर्वे जग-
द्विदं नामरूपात्मकं मज्ञानप्रभवं मज्ञानाद्यूर्वोक्तस्वस्वरूपास्फुरणात्मभ
वति तथाविधं अत एवेतद्विरोधिना ज्ञानेन स्वस्वरूपस्फुरणेन तम इवम
कारेण प्रविलीयते मिश्रशेषलीनं भवतीत्यर्थः क्वैकैकैत्यस्य निर्णयमाह संकल्पइति

विविधो नानाप्रकारः संकल्पः इदं करिष्यामीत्यादिलक्षणोतः करपापरि-
 षामः कारणानुक्कूलव्यापारवान् कर्ताशेषपूर्वोक्तं १४ अथोपादानं किमस्ती
 त्वस्य निर्णयमाह एतयोरिति एतयोरज्ञानसंकल्पयो र्यदुपादानं इत्य-
 तिस्थितिनाशाय कारणं तत्सु सत्कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मेव नान्यदित्यर्थः
 अत एवाधिष्ठान ज्ञाननिर्वृत्योऽज्ञानकार्यत्वेन मिथ्याभूतमपि जगत्

एतयोर्यदुपादानं मेकं सूक्ष्मं सदव्ययं
 यथैवमृद्दुदादोनां विचारः सोऽथमीदृशः १५

यावज्ज्ञानोदयं रज्जुसर्पीदिवत् संसारमथव्यवहारक्षमं भवेदिति भावः
 ब्रह्मणः सत्त्वे हेतुः अव्ययमिति अव्ययमपक्षयरहितं अनेनेतत्पूर्वभू-
 ता अपि जन्मादिविकारा निरस्ताः नाशम्ब निरस्तः षड्भावविकाररा-
 हित्ये हेतुः एकं सजतीयादिभेदभून्यं तद्धि कुतो नदृश्यते तत्राह सू-
 क्ष्ममिति सूक्ष्मं मनोवागादीन्द्रियागोचरं तेषां प्रवृत्तिनिमित्तं जातिक्रि

यादिसून्यत्यादित्यर्थः ब्रह्मणउपादानत्वे दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव मृत-
घटादीनामुपादानं नथैवेत्यर्थः एवंप्रकारेण कार्यकारणभेदो नाममान-
मिति सूचितं १५ ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभणमात्रस्तथापि
जीवब्रह्मणो भेदो चास्तवः स्यादित्याशंक्याह अहमिति अब्र यत इत्य-
ध्याहारस्तथाचायमर्थः यतोहमहंमत्ययवेद्योप्येकः सजानीयादिभेदशू-

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः
तदहंनान्रसंदेहो विचारःसोयमीदृशः १६

न्यो मनुष्यमात्रेप्यहं बुद्धेरेकत्वमतीतिरित्यर्थः चपुनः सूक्ष्म इन्द्रियागोच-
रः पुनर्ज्ञानाऽहंकारादिप्रकाशकत्वेनचेतनइत्यर्थः तथासाक्षी साक्षादि-
न्द्रियार्थसन्निकर्षविनैवेक्षतेपश्यति प्रकाशयतीति साक्षीनिर्विकारइत्यर्थः
अतएव सदव्ययः संश्रयासावव्ययश्चविनाशापक्षयोपलक्षितसर्वविका-
रशून्यइत्यर्थः यस्मादेवंभूतोऽहं तत्तस्मादहमहंमत्ययवेद्य स्तात्सत्यज्ञा

नादिलक्षणं ब्रह्म अवसंदेहो नास्तीत्यर्थः सोयमीदृशो विचारइति १६
 एतदेव जीवब्रह्मेक्यमज्ञानप्रदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचभिः यतो
 ऽहं प्रत्ययवेद्य आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वनुवर्त्तते
 इत्यात्मा अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स
 त्वं पदलक्ष्यार्थोपि तत्पदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषेणनिर्गतकलो

आत्माविनिष्कलोद्येको देहोबहुभिरावृतः
 तयोरेक्यंप्रयश्चति किमज्ञानमतः पर १७

निरवयवइत्यर्थः अन्यथा सावयवत्वे घटादिवद्विनाशित्वापत्तिरितिभावः
 अत्रहेतुः एकः हीति एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिमसिद्धिं द्योतयति न
 नु तथा लिंगदेहोप्यस्तीतिचेनेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीर-
 मिति यावत् सबहुभिः कलाभिः श्रोत्रादिबुन्धताभिः सप्तदशभिरावृत
 आच्छादितस्तत्संघातइत्यर्थः अनएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात्

यादिमून्यत्वादित्यर्थः ब्रह्मणरुपादानत्वे दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव मृत
घटादीनामुपादानं तथैवेत्यर्थः एवंप्रकारेण कार्यकारणभेदो नाममान
मितिसूचितं १५ ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभणमात्रस्तथापि
जीवब्रह्मणो भेदोचास्तवः स्यादित्वाशंक्याह अहमिति अत्र यत इत्य-
ध्याहारस्तथाचायमर्थः यतोहमहंमत्ययवेद्योप्येकः सजानीयादिभेदशू-

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः
तदहंनान्रसंदेहो विचारःसोचमीदृशः १६

न्यो मनुष्यमन्त्रेप्यहं बुद्धेरेकत्वप्रतीनेरित्यर्थः चपुनः सूक्ष्म इन्द्रियागोच
रः पुनर्ज्ञाताऽहंकारादिमकाशकत्वेनचेतनइत्यर्थः तथासाक्षी साक्षादि-
न्द्रियार्थसन्निकर्षेणैवेत्यनेपश्यति प्रकाशयतीति साक्षीनिर्विकारइत्यर्थः
अतएव सदव्ययः संश्र्वासावव्ययश्चविनाशापक्षयोपलक्षितसर्वविका
रशून्यइत्यर्थः यस्मादेवंभूतोऽहं तन्नस्मादहमहंप्रत्ययवेद्य स्तत्सत्यज्ञ

नादिलक्षणं ब्रह्म अत्रसंदेहो नास्तीत्यर्थः सोयमीदृशो विचारइति १६
एतदेव जीवब्रह्मैक्यमज्ञानप्रदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचभिः यतो
ऽहं प्रत्ययवेद्य आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वनुवर्त्तते
इत्यात्मा अयस्यात्रयभावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स
त्वं पदलक्ष्यार्थोपि तत्सदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषिणनिर्गतकलो

आत्माविनिष्कलोद्येको देहोबहुभिरावृतः
तयोरेक्यंप्रपश्यति किमज्ञानमतः परं १७

निरवयवइत्यर्थः अन्यथा सावयवत्वे घटादिवह्निनाशित्वापत्तिरितिभावः
अत्रहेतुः एकः हीति एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति न
नु तथा लिंगदेहोष्यस्तीतिचेन्नेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीर-
मिति यावत् सबहुभिः कलाभिः श्रोत्रादिवृन्ध्रताभिः सप्तदशभिरावृत
आच्छादितस्तत्संघातइत्यर्थः अतएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात्

ज्ञानेन तत्कारणाऽज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तिरन्यथाऽनिर्माक्षप्रसंग इति भाषः
एवमनिवैलक्षण्ये सत्यपि तयोरात्मदेहयोः प्रकाशतमन्नोरिरेक्यभेकात्म्यं
प्रपश्यति तार्किकादय इत्यर्थः अतो विपरीतदर्शनात्परमन्यदज्ञानं किमस्ति
एतदेवाज्ञानमित्यर्थः- विपर्ययरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या तत्कारणं मूलाऽज्ञा
नं कल्प्यत इति भाषः १७ पुनर्वैलक्षण्यमाह आत्मेति आत्मा नियामको

आत्मानियामकश्चांत देहोवाह्योनियम्यकः तयोरे
क्यं १८ आत्माज्ञानमथःपुण्यो देहोमांसम-
योऽश्रुचिः तयोरेक्यं १९ ७

नियंता चपुनरंतः पंचकोशांतरः देहस्तुनियम्यः सन्बाह्यः तयोरेक्यमि
त्युत्तरार्द्धं व्याख्यातं एवमत्रेपि शेषं १८ अन्यदपि वैलक्षण्यमाह आ
त्मेति आत्मा ज्ञानमथः प्रकाशास्वरूपो ऽतएवपुण्यः शुद्धः देहस्तु मांसा
दि विकारयानतएवाऽश्रुचिः एतेनात्मनः स्थूलदेहादपि वैलक्षण्यमुक्तं

प्रवर्तते तयोरेक्यमित्यादि पूर्ववत् १९ वैलक्षण्यांतरमाह आत्मेति आत्मा
 स्वयंप्रकाशः सन् सूर्यादिवदन्य सर्वप्रकाशको ऽतएवस्वच्छः प्रकाशश्च गु
 णादोषसंबन्धमून्यइत्यर्थः असंगोक्षयं पुरुष इति श्रुतेः देहस्तु तामसो घटा
 दिवत्प्रकाशयत्वेन जडः तयोरेक्यमित्यादि पूर्ववत् २० अत्र सर्वत्र पीनरू
 त्तयं नाशं कनीय मात्मनो ऽलौकिकत्वेनात्यंतदुर्वीथत्वादेव बहुधा वैलक्षण्यं

आत्मा प्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते त
 योरेक्यं २० आत्मानित्यो हि सद्रूपो देहो ऽ
 नित्यो ह्यसन्मयः तयोरेक्यं २१ छ

प्रदर्श्यते परमकारुणिकेः श्रीमदाचार्यैः आत्मेति आत्मा नित्यो ध्वंसाप्रति-
 योगी तत्र हेतुः हियस्मात्सद्रूपः अबाध्यस्वरूपः देहस्तु ध्वंसप्रतियोगी अ
 चापि हेतुः हियस्मात्सन्मयी ऽनित्यः विकारित्वेन बाधयोग्यइत्यर्थः यस्मा
 देवमात्मदेहयोरत्यंतवैलक्षण्यं तस्मात्तयोरेक्यदर्शनं केवलमज्ञानमिति २१

नन्वात्मनः प्रकाशत्वं किनामेत्यत आह आत्मनश्चि आत्मनस्तत् प्रकाशत्वं बोद्धव्यं किंतदित्यत आह यदिति यत्प्रदायार्थावभासनं घटपटादिवस्तुविषयप्रकाश इदंतयानिर्दिश्यमान विषयदर्शनमिति यावत् तर्ह्यस्यादि प्रकाशवद्विफारित्वं स्यादित्यत आह नाभ्यादिदीप्तिवद्दीप्तिरिति इयमात्मदीप्तिरभ्यादिदीप्तिवन्नकदाचिदुत्पत्तिविनाशादिविकारवनीत्यर्थः तत्र हेतुमा.

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्प्रदायार्थाऽवभासनं
नाभ्यादिदीप्तिवद्दीप्ति भवत्यांध्यं यतो निशि २२

भवतीति भवत्यांध्यं यतो निशि यतः कारणान्निशिराभावभ्यादिप्रकाशाद् कस्मिन्देशे सत्यपि तदन्यत्र लोकस्यांध्यं रूपग्रहासमत्वं भवति त्मादीप्तिरेकत्र विद्यमाना चैकत्राऽविद्यमाना परिच्छिन्ना चास्ति किंतु दीपादिरूपस्याभ्यादिप्रकाशस्य प्रकाशिका तदभावे चांधकारस्य प्रकाशिका उत्पत्तिनाशरहिता च सदा सर्वत्र पूर्णैवास्ति यद्वा इयमात्मदीप्तिरभ्यादि-

दीप्तिसदृशी न कुतः यतः कारणान्निशि रात्रावांध्यमंधकारो भवत्यतस्तद्वि-
लक्षणं ॥ त्मदीप्तिर्ज्ञेया यद्यत्मदीप्तिरभ्यादिदीप्तिसदृशी भवे तर्ह्ये ॥ स्यादि-
दीप्त्या यथांधकारस्य नाशो भवति तथात्मदीप्त्या ॥ व्यंधकारस्य नाशः स्यात्
न परंत्वात्मनः सत्ताप्रकाशाभ्यां सर्वत्र सर्वदा विद्यमानत्वे ॥ व्यंधकारस्य
नाशो न भवत्यत आत्मदीप्तिरभ्यादिदीप्तिसदृशी न किंतु इयमभ्यादिदी-

देहोहमित्ययंमूढो धृत्वानिष्ठत्यहोजनः
ममायमित्यपिज्ञात्वा घटद्रष्टव्यसर्वदा २३

स्तिर्भातीदमांध्यंभातीत्याद्याकारेण ॥ स्यादिदीप्तिरंध्यस्य चान्यस्य सर्वस्य च
प्रकाशिका चाविरोधिन्यात्मदीप्तिः स्वप्रकाशेवाभ्युपेतव्या सर्वैरात्मज्ञानाच्छेदित्य-
र्थः तस्मादभ्यादिदीप्तीनामपिदीपिका ॥ न्यसाधननिरपेक्षा या दीप्तिः स आत्म-
प्रकाशा इति भावः २२ तदेवं प्रकाश्य प्रकाशकत्वादितलक्षणवैलक्षण्ये सत्यपि आ-
त्मानात्माभेददर्शिनमुपसंहरन्नुभयोर्भेदे स्पष्टयति देहइति अहमहंशब्दम-

त्ययालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमिदंतयानिर्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षतया
दृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोरिव्यकृत्वा मूढः स्वा ज्ञानकार्यवि-
पर्ययमोहच्यतो जनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निर्व्योपारोभवतीत्यर्थः एत
देहो महदज्ञानमितिभावः किंकृत्वापीत्यनआह ममेति मम मत्संबंधी अयं
देह इति सामान्यतो भेदंज्ञात्वापि अतएवाश्वर्थमिति तास्यर्थं कश्चि सर्वदा

ब्रह्मैवाहंसमःशांतः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः २४

घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायंघटइति जानाति नत्वंघट
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणमत्रसापर
पर्यय मोहकार्यस्त्रिगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याक्रांक्षा-
यां ताहिराधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽज्ञाननिवर्तकमित्यभिप्रेत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवास्मि

एतयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकमेहेतुगर्भितानि विशेषणान्याह समश्नति समंः स
त्ताप्रकाशाभ्यां सर्वाभिन्नः पुनः किलक्षणः शांतः निरस्तसप्तस्तोपाधित्या
द्विक्षेपादधिकारमून्यः पुनः किलक्षणः सच्चिदानंदलक्षणः सच्चिदानंदेर
नृतजडदुःखप्रतियोगिभिलक्ष्यते विस्मृताशत्यागरूपया प्रागलक्षणयाशा
यत इतिसच्चिदानंदलक्षणः मूलबोधे हि द्विविधं द्वारं विधिनिषेधश्चेति
तत्र सत्यज्ञानादिसाक्षाद्वाचकशब्दमयोगलक्षणो विधिरुक्तः इदानी
मतन्निरसनलक्षणो निषेधः प्रदर्श्यते नाहमिति अहमहशब्दप्रत्य
यालंबनः देहो नेत्यन्वयः देहइत्युपलक्षणं प्राणेंद्रियादीनामपि हीति
विद्वज्जनप्रसिद्धं देहादिरनात्मत्वेहेतुमाह असदिति असद्रूपो ऽसत् -
बाध्य मनुतनादद्रूपं स्वरूपं यस्य सनथाविधः इत्येवंप्रकारमहं ब्रह्मा
स्मीत्यादिमहावाक्यजन्या ऽस्वडाकारबुद्धिरूपं ज्ञानं बुधैरात्मतत्त्वज्ञैरुच्यते
कथ्यतइत्यर्थः एतद्विलक्षणः सर्वा ज्ञानाभासइतिभावः २४ ७
७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

त्यथालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमितंथानिर्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षतया
दृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेक्यकृत्वा मूढः स्वा ज्ञानकार्यवि-
पर्ययमोहव्याप्तौ जनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निर्व्योपारोभवतीत्यर्थः एत
द्रहो महदज्ञानमितिभावः किंकृत्वापीत्यनआह ममेति मम मत्संबंधी अयं
देह इति सामान्यतो भेदंज्ञात्यापि अतएवाभ्यर्थमिति तात्पर्यं कश्च सर्वदा

ब्रह्मैवाहंसमः शान्तः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहदेहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः २४

घटद्रष्टृषु यथा सर्पकाले घटद्रष्टा पुरुषो समाद्यंघटइति जानाति नत्वहंघट
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणमत्रमापर
पर्यायं गौहकार्यैलिंगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षा-
यां ताद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽज्ञाननिवर्तकमित्यभिप्रेत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशब्दप्रत्यथालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवास्मि

एतयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेक्ये हेतुगर्भितानि विशेषणान्याह समश्नति समंः स
त्ताप्रकाशाभ्यां सर्वाभिन्नः पुनः किलक्षणः शान्तः निरस्तसमस्तोपाधित्वा
द्विदोषादधिकारमून्यः पुनः किलक्षणाः सच्चिदानंदलक्षणाः सच्चिदानंदैर
नृतजडदुःखप्रतियोगिभिर्लक्ष्यते विरुद्धांशत्यागरूपया भागलक्षणयाज्ञा
यत इति सच्चिदानंदलक्षणाः ब्रह्मबोधे हि द्विविधं द्वारं विधिनिषेधञ्चेति
तत्र सत्यज्ञानादिसाक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगलक्षणो विधिरुक्तः इदानी
मतन्निरसनलक्षणो निषेधः प्रदर्श्यते नाहमिति अहमहशब्दप्रत्य
यालंबनः देहो नेत्यन्वयः देहइत्युपलक्षणं प्राणेंद्रियादीनामपि हीति
विहृज्जनप्रसिद्धं देहादेरनात्मत्वे हेतुमाह असदिति असद्रूपो ऽसन् -
बाध्य मनृतनादृश्रूपं स्वरूपं चस्य सतथाविधः इत्येव प्रकारमहं ब्रह्मा
स्मीत्यादिमहावाक्यजन्या ऽस्वभाक्कारशुद्धिरूपं ज्ञानं बुधैरात्मतत्त्वज्ञेयैरुच्यते
कथ्यत इत्यर्थः एतद्विलक्षणाः सर्वा ज्ञानाभासइति भावः २४ ७

त्यत्रालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमिदंतयानिर्दिश्यमानो घटादिवस्त्वत्यक्षनया
दृश्यमानो देहोऽस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेष्यरूला मूढः स्वा ज्ञानकार्यवि-
पर्ययमोहव्याप्तौ जनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निर्व्योपारोभवतीत्यर्थः एत-
द्देहो महदज्ञानमिति प्रायः किं कृत्वापीत्यत आह ममेति मम मत्संबंधी अयं
देह इति सामान्यतो भेदज्ञात्यापि अतएवाभ्वर्थमिति तात्पर्यं कश्चि सर्वदा

ब्रह्मैवाहंसमः शान्तः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः २४

घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायं घट इति जानाति न त्वहं घट
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणप्रमापर-
पर्यय मोहकार्थलिंगानुमेयमज्ञानमोहकृत् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षा-
यां तद्विशोधित्यादात्मज्ञानमेवात्मा ऽज्ञाननिवर्तकमित्याभिप्रेत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मैत्यादिपंचभिः अहंमहंशाब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवास्मि

पुनः किंलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निरामय इति अहं निरामयः सर्वरोगरहितः
नः निराभासो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वभ्रून्मयः निर्विकल्पः कल्पनाहीनः
नः आतन्त्र्य व्यापकः २६ पुनः किंलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निर्गुण इति
अहं निर्गुणो गुणरहितः गुणानां भायामथत्वादित्यर्थः अतएव निष्क्रियः

निरामयो निराभासो निर्विकल्पो हमाततः नाहं
देहो २६ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्य
मुक्तो ह मच्युतः नाहं देहो २७ निर्मलो निम्ब
लान्तः शुद्धो ह मजरो मरः नाहं देहो २८

क्रियारहितः तथा नित्यो विनाशरहितः अतएव नित्यमुक्तः कालत्रयेऽपि
बंधभ्रून्मयः तत्र हेतुः अच्युतः अपच्युतसच्चिदानंदस्वभावात् २७ पुनरपि
ज्ञानलक्षणमाह निर्मल इति अहं निर्मलः अविद्या तत्कार्यलक्षणं म-
लरहितः अतएव निम्बलः व्यापकत्वादाकाशचनिम्बल इत्यर्थः निम्बल

त्वे हेतुः अनंतः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः शुद्धः अशुद्धिरहितः पुरु-
नरजरः अरारहितः अमरः मरणरहितश्च सर्वधर्माणां देहत्रयवर्तित्वा-
दिभिर्भावः २८ नन्यात्मा प्रत्यक्षदेहरूपो न भवति तर्हि शून्यत्वमात्मनः
स्यादित्याशङ्क्याह स्वदेहे इति प्रो हेतुर्वै शून्यवादिन् स्वदेहे पुरुषाख्यं
पुरि मनुष्यशरीरे उच्यते अहंकारेण वसतीति पुरुष इत्याख्यानानामय-

स्वदेहेशोभनं सतं पुरुषाख्यं च संपन्नं
किंमूर्खशून्यमात्मानं देहातीतं करोषिभो २९

स्य तं अतएव शोभनं मंगलं शरीरविलक्षणत्वात् देहि मंगलं तथा संप-
न्नं अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यनिर्णीतं चकारादुत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्या-
दि स्मृतिनिर्णीतं घटद्रष्टृवद्देहद्रष्टृत्वेन देहातीतमात्मानं सततं भावसं-
तं संपद्यवहाराधिष्ठानं शून्यं स्वपुष्यादिवत् अत्यंताऽभावरूपं किं
करोषि कथं मन्यसे सामान्यथा इति भावः क्वचित् स्वदेहमिति द्वितीयान्तः

पाठस्तस्मिन्पक्षे देहात्मवाद्येषु वदति उक्तलक्षणं मनुष्यदेहं त्यक्त्वा सा-
 मानमन्यन् २९ मनु शून्यवादिन एवाभावापत्तेः शून्यमास्त्वं परत्वात्स-
 नो देहतीतत्वे अभावाभावाद्देह एवात्मास्थदित्याशक्त्याह स्वात्मान-
 भिति शोभूष्य देहत्संवादिन् चार्थिक त्वं स्वात्मान स्वकीयमात्मानं पुरु-
 षं देहतीतं देहानिरिक्तं श्रुत्या तस्माद्वा एतस्मादन्तरसमयादन्योनतर

स्वात्मानंशृणुमूर्खत्वं श्रुत्याशुस्थ्याचपूरुषं
 देहतीतंसदाकारं स्रुदुर्दृशी भवाद्दृशैः ३०

आत्मेत्यादिकया पुनर्युस्थ्याव एकस्मिन्कर्तृकमविरोध इत्यादिरूपथा शृ-
 णु अवधारय देहतीतत्वे किमाकार आत्मेत्यनआह सदाकारमिति सदा-
 कारमस्तीत्येतन्मात्रव्यवहारकायणभूत आकारोचस्थ तं एवंविधोस्तिचिह्न-
 तोनदृश्यत इत्यनआह स्रुदुर्दृशीमिति भवाद्दृशैः श्रुत्याचार्यश्रुत्वाशून्यैः सु-
 दुर्दृशी सर्वथादर्शनायोग्यं तस्यद्रष्टृरूपत्वादेवेत्यर्थः यद्वा पूर्वश्लोकिकं

द्वितीयापेक्षया देहात्प्रादिनः समाधानार्थोयंश्लोकः स्वात्मानमिति ३०
 नदेवाह अहमित्यादिसप्तभिः परः देहादन्यआत्मा ५हंशब्देन शब्दइत्यु
 पलक्षणं प्रत्ययस्यापि विख्यातः प्रसिद्धः किलक्षण इत्यत आह एकइ
 एकएवस्थित एवेतिप्रत्येकमवधारणं तुशब्दः पूर्वोक्तादुत्पन्नः स्थूलदे
 हस्यैवलक्षणव्यघातकः स्थूलोदेहकः देहएवदेहकः स्वार्थकः प्रत्ययः -

अहंशब्देनचिरव्याप्त एकएवस्थितः परः
 स्थूलस्त्वेनकतांप्राप्तः कथंस्थादेहकः पुमान् ३१

कथंपुमान् पुरुषः आत्मास्यान्वकथंचिदित्यर्थः देहस्थानात्मत्वेहेतु-
 माह अनेकतामिति अनेकतांपरस्परं भिन्नतां प्राप्तः एवं तमः
 शब्दनिविलक्षणत्वेपि देहस्थानात्मत्वंजुवन्मिति मूढत्वादुपेक्ष्यइति-
 मायः ३१

श्रीसच्चिदानंदायनमः ७

तद्देवातिचैलक्षण्यं दर्शयति अहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन आत्मा
 द्रष्टृतया शब्दादिविषय्यकाशकतया सिद्धः शब्दशृणोमीत्यादिव्यवहारे
 णप्रसिद्धः देहस्तु दृश्यतया शब्दादिवत्प्रकाश्यतयास्थितः तत्रहेतुमा
 ह ममेति ममाद्यदेह इति घटादिवत्स्वीयसंबधितया निर्देशान् व्यव-
 हारात् एवमुभयोर्वैलक्षण्येसति कथं देहकः पुमान् स्यादिति व्याख्याता

अहं द्रष्टृतयासिद्धो देहो दृश्यतयास्थितः ममाद्य
 मिति निर्देशात्कथं ३३ अहं विकारहीनस्तु दे-
 हो नित्यं विकारवान् इति प्रतीयते साक्षात्कथं ३३

धंश्चतुर्थपादः एवमग्नेपिविन्द्व्यं ३२ पुनर्वैलक्षण्यांतरमाह अहमिति अ-
 हं व्याख्यातार्थः विकारहीनः जायते स्तीत्यादिषड्विकारहीनः तु वैलक्षण्ये
 देहो नित्यं सर्वकालं विकारवान् अत्र किं प्रमाणमन आह इतीति इति साक्षात्
 प्रत्यक्षप्रमाणेन प्रतीयते अनुभूयते एवं सति कथं स्याद्देहकः पुमानिति ३३

एवं युक्त्या देहात्मनोर्वैलक्षण्यमुक्त्वा ऋत्याप्याह यस्मादिति यस्मात्स्य
रे नापरमस्ति किंचिद्व्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्षइव स्तब्धो
दिविनिष्ठस्येकस्नेनेदं पूर्णंपुरुषेणसर्वमिति तथा प्रसिद्धया तैत्तिरीयम्भ
त्या कृत्वैतिकरणेतृतीया पुरुषस्थ्यात्मनोलक्षणं विमूढेन विगतमूढभा
वेनानिचतुरेण ऋत्यर्थविवेचनकुशलनेत्यर्थः इयं कर्तारतृतीया विनि

यस्मात्परमितिऋत्या तथापुरुषलक्षणं विनिर्णी
तंविमूढेन कथं० ३४ सर्वंपुरुषएवेति सूक्तेपुरु
षसंज्ञिते अप्युच्यन्तेयतःऋत्या कथं० ३५

र्णीतं विचार्यस्थापितं अन्यत्सूर्ववत् यद्वा ऋत्येनिकर्तृपदमस्मिन्पक्षेविमूढे
नेतिदेहात्मवादिनंप्रतिसंबोधनं विमूढानांइनस्वामिन् सर्वेशिरोमणित्वादेव
ऋतिनाद्रियसइतिभावः ३४ नैकवलमनयैकया श्रुत्या विनिर्णीतं किंत्वं
न्यायापीत्याह सर्वमिति यतोहेतोः ऋत्या वेदास्यपरदेवतया पुरुषएव

दंसर्वमिति पुरुषसंज्ञिते सूक्तेऽप्युच्यते पुरुषलक्षणमिति पूर्वश्लोकादध्या-
हारः अतः कथंस्यादिति पूर्ववत् ३५ अपरथापि अत्येवमेव निर्णयितमि-
त्याह असंग इति असंगोऽस्य पुरुष इति अत्या बृहदारण्यके वाजसने-
योपनिषदि पुरुषः असंगः प्रोक्तः देहकस्त्वनतमूलसंश्लिष्टः कथं पुमा-
न्यादिति ३६ तत्रैवान्यमकारेणापि देहात्मनोर्वैलक्षण्यं निरूपितमि-

असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च अनंत-
मूलसंश्लिष्टः कथं ३६ तत्रैव च समाख्यातः स्व-
यंज्योतिर्हि पुरुषः जडः परमकाशयोसौ कथं ३७

त्याह तत्रैवेति तत्रैव बृहदारण्यक एवेत्यर्थः अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्मेवतीति श्रुत्या स्वयंज्योतिः पुरुषः समाख्यातः हीति विद्वत्प्रसिद्धिं
द्योतयन्ति असौ घटादिवदृश्यो ऽनएव परमकाशस्तएव जडो देहकः
कथं पुमान्स्यादिति व्याख्यातं ३७

अथास्तामिदं ज्ञानकांडं कर्मकांडेपि देहात्मनोर्भेद एवनिर्णीत इत्याह प्रो
क्तइति द्वियस्मात्कर्मकांडेनापि यावज्जीवमभिहोत्रं बुध्यादित्यादिरूपेण
कर्ममनिपादकेन वेदभागेनेत्यर्थः आत्मा देहाद्विलक्षणः प्रोक्तः कथमि
त्यत आह नित्यइति. नित्यत्वं च कुत इत्यत आह तदिति देहपात १८.

प्रोक्तोऽपि कर्मकांडेन ह्यात्मा देहाद्विलक्षणः
नित्यश्च तत्फलं भुंक्ते देहपातादनतरं ३८
लिंगं चानेकसंयुक्तं चलदृश्यचिकारि च
अव्यापकमसद्रूपं तत्कथं स्यात्पुमानयं ३९

तत्फलमनित्यं कर्मफलं यतः आत्मा भंक्तेऽतो नित्य इत्यर्थः चकारान् ल्या
यसांख्या दावज्येवमेव देहात्मनोर्भेदोवर्णित इति दर्शितं ३८ नन्वेवं सति
वेदांतिनामपसिद्धांतः स्यादित्यत आह लिंगमिति लिंगं लिंगशरीरं तत्सरे
क्षादिधर्मविशिष्टं अयं नित्यापरोक्षस्वभावः पुमान् कथं स्यान्नकथं चि

दित्यर्थः चकारात्कारणशरीरमपि निराकृतं अनयोरपि भेदे लिंगदेहस्य
 वैलक्षण्यसूचकानि विशेषणान्याह अनेकेति अनेकसंयुक्तं देवमनुष्यादि-
 नानास्थूलशरीरसंबन्धयुक्तं यद्वा श्रोत्रादिबुद्धंतसप्तदशकलासंयुक्तं तथा
 चलं चंचलं मनः प्रधानत्वादित्यर्थः पुनर्दृश्यं ममेदं श्रोत्रं ममेदं मन इत्यादि
 समनास्पदत्वेनात्मन उपसर्जनभूतं चपुनर्विकारि उपचयादिमत् अव्यापक

एवंदेहदेहान्य आत्मापुरुषईश्वरः
 सवात्मासर्वरूपश्च सवातीतोहमव्ययः ४०

परिच्छिन्नमसद्रूपमात्मशानैकबाध्यं च अत्रेदमाकृतं यद्यपि लिंगशरीरा
 ध्यासेनात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्राप स्तथाव्यात्मनः स्वतस्तद्भावशा-
 नेना ऽध्यासभिरुत्तावकर्तृत्वाभोक्तृत्वादिप्रावसिद्धिरिति वेदातिनां न किं-
 चिदपसिद्धानोन्यवदिति भंगलं ३९ इदानीं पूर्वोक्तमर्थमुपसंहरति एवमि-
 ति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण देहदेहान् स्थूलसूक्ष्मलक्षणादन्योभिन्न आत्मा

कोसाधित्यत आह पुरुष इति पुरुषः शरीराधिष्ठाना तर्हि किंजीवः नेत्याह ईश्वर इति तत्र हेतुः सर्वात्मोति तस्यैतद्देतहानिः स्यादित्यत आह सर्वरूप इति एवं सति चिकारित्यंस्थादित्यत आह सर्वातीत इति एतादृश आत्मा चेदस्मि तर्हि कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह अहमिति अहं प्रत्यक्षो ऽहं शब्द प्रत्यथालवनत्वेन सर्वदोषलब्धिस्वरूप इत्यर्थः तस्यैहंकारः स्यान्नेत्याह

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैवसत्यता
यथोक्तान्तकशास्त्रेण ततः किंपुरुषार्थता ४१

अव्यय इति अव्ययः अपक्षयादिधिकारभून्यः अहंकारसाक्षीति भाषः ४०
अथेदानीमात्मनो देहद्वयानिरिक्तत्व प्रतिपादनमनर्थकमिति शक्यते इतीति
इति पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितेनात्मदेहविभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता तथोक्ता
यथा तर्कशास्त्रेण ततः प्रपंचसत्यत्वप्रतिपादनान्तिंपुरुषार्थता कुस्तिनपुरु-
षार्थत्वं भयनित्यभावादित्यर्थः द्वितीयाद्देहप्रयंभवतीति अन्तेः ४१

भेदज्ञानस्याभेदज्ञानं प्रति कारणत्वादात्मदेहविभागकथनं नानर्थकमित्या-
 ह इतीति इति पूर्वोक्तेनात्मदेहभेदेनात्मनो देहात्पृथक्करणेन देहस्यैव प्रा-
 त्त चार्वाकमतेनात्मत्वं तन्निवारितं इदानीमुत्तरत्रयेन तस्य देहभेदस्या-
 सत्त्वमात्मसत्तातिरिक्तसत्तायाहिल्यं स्फुटं स्पष्टयथास्यात्तथा हीतिप्रसिद्ध-

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वंनिवारितं
 इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वंस्फुटमुच्यते ४२
 चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्देहोयुक्तो न कर्हिचित्
 जीवत्वंचमृषाज्ञेय रज्जोसर्पत्रहोयथा ४३

मुच्यते ४२ तदेवाह चैतन्यस्येति चैतन्यस्य सर्वभूतभौतिकप्रपंचाधिष्ठान-
 प्रकाशस्य घटः प्रकाशते परः प्रकाशते इत्यादिष्वैकरूपत्वादेकाकारत्वा-
 देतीः कर्हिचित् कस्यांविद्वस्थायामपि भेदो नयुक्तो नयथायइत्यर्थः त-
 हिजीवभेदः सत्यः स्यादित्यत आह जीवत्वमिति जीवत्वं चकारोप्यर्थः

मृषा मिथ्या ज्ञेयं तदुपाधेरेवांतःकरणदिमीयामथत्वादित्यर्थः अधि
ष्ठानसत्यत्वेन कल्पितस्य मिथ्यात्वबोधे दृष्टान्तमाह रज्जाविति यथार
ज्जौ तदज्ञानान् वक्रतादिसादृश्येन मंदाधकारे सपग्रहः सपबुद्धिरज्युत्स
न्नस्य भवति ननु व्युत्पन्नस्य तथैवात्मन्यात्माज्ञानान् प्रकाशमादृश्या
दविशेषप्रकाशो विज्जडयथिरूपविदाभासत्रयो भवत्यविवेकिनां ननु

रज्ज्यज्ञानान्क्षणैव यद्द्रज्जुर्हिसर्पिणी

भ्रान्तिरद्वैचितिःसाक्षा द्विशवाकारेणकेवला ४४

विवेकिनामिति वेदांतसिद्धांतरहस्यं ४३ इदानीं पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं विपृ
णवन् सर्वस्यापि प्रपंचस्य ब्रह्मरूपतामाह रज्ज्विति केवलेति विशेषण
पूर्वावस्थामपरित्यज्यावस्थान्तरप्रासिलक्षणविवर्त्तोपादानत्यमेवोक्तं
नारंभोपादानत्वं नापि परिणामोपादानत्वमिति बोध्यं अन्यन्त्स्यष्ट
म् ४४

श्रीसच्चिदानंदायनमः

अत्र हेतुं दर्शयन् पृथोक्तमुपसंहरति उपादानमिति यस्मात्प्रपञ्चस्याका-
 शादिदेहांतस्य अगद्विस्तारस्य ब्रह्मणो मायाशबलाच्चैतन्यादन्यत्परमा-
 णवो यद्वा प्रकृतिरुपादानं कारणविशेषो नविद्यतइति तस्माद्वा एत-
 स्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः तस्मान्देलोरिति स्पष्टमन्यन्

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यन्नविद्यते
 तस्मात्सर्वप्रपञ्चोयं ब्रह्मेवास्ति नचेतरत् ४५
 व्याप्यव्यापकतामिथ्या सर्वमात्मनिशासनान्
 इतिज्ञातेपरतत्त्वे भेदस्यावसरःकृतः ४६

४५ ननु व्याप्यव्यापकरास्ये भेदे जायतिसति कथं प्रपञ्चस्य ब्रह्मते-
 त्याशङ्क्याह व्याप्येति व्याप्यमांतरं व्यापकंवाह्यं तयोर्भावेो मिथ्या च
 टाकाशादिधनु कल्पितत्वादसन्नित्यर्थः तत्रप्रमाणमाह सर्वमिति इदं
 ब्रह्मेदंक्षेत्रमिति प्रकृत्येदं सर्वयदयमात्मेत्यादि श्रुतिरूपेण्वराज्ञावला

दित्यर्थः ततः क्रियते आह इतीति इति ज्ञानेत्यादिस्रगामं ४६ ननु प्रत्यक्षेण प्राप्तमानो व्याप्यव्यापकभावः कथं भिद्येत्याशङ्क्याह श्रुत्येति नूनमिति निश्चये हीति मंसिद्धौ श्रुत्या नेहनानास्ति किंचनेत्यादिरूपयेत्यर्थः नानात्वं निशस्तिं तेनच नानात्वनिवारणेनाद्वयकारणे ऽभिन्न

श्रुत्यानिवारितं नूनं नानात्वं स्वमुत्वेन हि
कथं भासो भवेदन्त्यः स्थिते च्चाद्वयकारणे ४७
दोषोपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मृत्युसगच्छति
इह पश्यति नानात्वं मायया वचितानरः ४८

निमित्तोपादाने ब्रह्मणि स्थिते सति भासो व्याप्यव्यापकतादिप्रतिभासः कार्यभूतो ऽन्त्यः स्वकारणानिरिक्तः कथं भवेन्नकार्ये चिदित्यर्थः ४७ किंच पीददष्टे दोषश्च वणादपि कारणादभिन्नमेव कार्यमित्याह दोष इति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिरूपया श्रुत्येत्यर्थः

नत्र मृत्योरनंतरं मृत्युं जननमरणपरंपरामित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ४८
 तर्हि किंकुर्थोदित्यत आह ब्रह्मण इति बृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्म तद्रू
 पात्सरमात्मनः सर्वाणि भूतानि जायन्ते उत्पद्यन्ते जायन्त इति स्थितिमल
 यथोरज्युपलक्षणं यतोवा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिऋक्तेः यस्मादेवं

ब्रह्मणःसर्वभूतानि जायन्तेपरमात्मनः
 तस्मादेतानिब्रह्मेव भवन्तीत्यवधारयेत् ४९
 ब्रह्मेवसर्वनामानि रूपाणिविबिधानिचे
 कमाण्यपिसमग्राणि विभक्तानिश्चुतिजगो ५०

तस्माच्छेतेरेतानि भूतानि ब्रह्मेव भवन्ति सन्मात्रब्रह्मरूपाणीत्यवधारयेन्नि
 श्चिनुयादिति ४९ ननु गाना नामरूपकर्मभेदेन विचित्राणि भूतानि क
 थं ब्रह्मात्मकानीत्याशङ्क्याह ब्रह्मेवेति अथवा इदं नाम रूपं कर्मनिसु
 हृदारण्यकश्चुतिजगो गायनं कृतवती स्वाधिकारिणः श्रावयामासेत्य

र्थः किमित्यत आह ब्रह्मैव सर्वनामान्याकाशादिदेहांतान्
 न् चपुनर्विधानिरूपाण्यवकाशादि द्विपदानान् नानाविकारविशेषा
 न् अपिषाब्दस्यार्थे रूपग्रहणं गंधादिग्रहणस्याप्युपलक्षणं समग्राणि
 कर्माण्यवकाशप्रदानादीनि स्नानशौचादीन् क्रियाविशेषानपि विप्रति

सुवर्णाज्जायमानस्य स्रवणत्वं च शाश्वतं
 ब्रह्मणोजायमानस्य ब्रह्मत्वंचतथा भवेत् ५१
 स्वल्पमप्यंतररुत्वा जीवात्मपरमात्मनोः
 यः संनिष्ठति मूढात्मा भयंतस्याभिप्राषितं ५२

रुत्वादिफमिव सर्पादि प्रतिभासं दधात्यधिष्ठानदर्शनमृन्वान् प्रतिदर्शय
 तीत्यर्थः ५० अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टानमाह स्रवणोति स्रगमं ५१ एवं क
 तृकुर्मादि कारकषट्कस्यैकाधिष्ठानरूपत्वे सिद्धेपि भेददर्शिनो भयमाह
 ल्येति स्वल्पमप्यंतरमुपास्योपासकरूपं भेदं कृत्वा कल्पयित्वा यस्तिष्ठति

तस्य भयंभाषितं यदा ह्येवैष एतस्मिन्पुनरभंतरं कुरुते अथ तस्य भ-
यं भवतीत्यादिकृत्येत्यर्थः ५२ ननु प्रकाशानमसोरिव परस्पर विरुद्ध-
स्वभाषयोर्द्वैतद्वैतयोः कुत एकाधिकरणत्वमित्याशङ्क्यावस्थाभेदादि-
त्याह यत्रेति यत्र यस्याभज्ञानावस्थायां अज्ञानेन द्वैतमिव भवेत्तत्र
तस्यामज्ञानावस्थायामितरोऽन्योऽन्यत्पश्यति यत्रहि द्वैतमिव भवति त-

यत्राज्ञानाद्द्वैतं मितरस्तत्रपश्यति

आत्मत्वेन यदा सर्वं नेतरस्तत्रचाप्यपि ५३

दितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिद्यति तदितर इतरं शृणोति तदित-
र इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानातीति यत्र
चाऽन्यदिवस्था तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यजिघ्रसेदन्योऽन्यद्रसयेदित्या-
दिश्रुतेः चैवाब्दः पूर्वोक्तादौलक्षण्यं सूचयति यदा यस्मिन् ज्ञानकाले स-
र्वमात्मत्वेन भवेत् तत्र तस्मिन् ज्ञानकाले इतरोऽएवपि किञ्चिदप्यन्यन्न-

पश्यति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकं पश्येत्तत्केनकं जिद्येद्वि-
त्यादिस्रुतेः सकायाज्ञानविघ्नस्था नद्वैतमिति भावः ५३ ननु हैतादश
ने कः पुरुषार्थ इत्याशयं तत्त्वनिपादिकां यस्मिन्सर्वाणि भूतान्या
स्मैवाभूद्विजानतः तत्र कोसोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुति
मर्थतः पठति यस्मिन्निति यस्मिन्भवस्था विशेषे सर्वाणि भूतान्या

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानतः
न वै तस्य भवेन्भोहो न च शोकोऽद्वितीयतः ५४

त्मत्वेनात्मभावेन विजानतः अपरोक्षेण साक्षात्पुरुषतोऽधिकारिणाः
पुरुषस्य तस्येति षष्ठी समस्यर्थे तस्मिन्भवस्था विशेषे वैमिश्रयेन मो-
हो भ्रमो न भवे च्छुनः शोको व्याकुलतापि न भवेत् उभयत्र हेतुः अद्वि-
तीयतः तत्कारणाभावादित्यर्थः ५४ छ

शोककारण द्वैताप्रांचे प्रमाणमाह अयमिति सवा अयमात्मा ब्रह्म
 विज्ञानमय इत्यादिस्वरूपवैत्यर्थः शेषं स्पष्टं ५५ नन्वयंलोक एव तत्का
 रणे सति कथं शोकाद्यभाच उच्यत इत्याशक्य सहस्रांतमाह अनुभूत

अयमात्माहिमहेव सर्वात्मकतयास्थितः
 इतिनिन्दोरितंश्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ५५
 अनुभूतोऽप्ययलोको व्यवहारक्षमोऽपिसन्
 असद्रूपोयथास्वम उत्तरक्षणवाधतः ५६
 स्वमीजोगरणेऽलीकः स्वमेऽपिजागरानहि
 द्वयमेवलयेनास्ति लयोपिह्युमयोनेव ५७

इति स्पष्टं ५६ दृष्टान्तं विचरणवन्मुक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति स्व
 मइति अलीको भित्थ्या द्वयं स्वभजागरणे लये रूपुत्तौ शेषं स्प-
 र्ष्टम् ५७

उक्तमुपसंहरन्कलितमाह त्रयमिति त्रयं जायदाद्यवस्थात्रय मेवमुक्तपर
स्मरव्यभिचारेण मिथ्या मिथ्यात्वहेतुः गुणेति गुणत्रयविनिर्मितं मा-
द्याकल्पितमित्यर्थः तर्हि किंसत्यमत्र आह अस्तीति अस्य अवस्थात्रय
स्य शेषं स्पष्टं ५८ नन्ववस्थात्रयं मिथ्याभवतु जीवस्तु सत्यः स्यादि-

त्रयमेवं भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितं अस्यद्रष्टागु
णातीतो. नित्योत्प्रेकश्चिदात्मकः ५८ यद्ब्रह्मृदिद्य
दृशति श्रुक्तेवारजतस्थिति तद्ब्रह्मृदिद्यद्विजावलं
वीक्ष्यमाणेन पश्यति ५९ यथासृदिद्यदानाम कनककुं
डलाभिधा श्रुक्तेोहिरजतस्थिति जीविद्यब्दस्तथापरं ६०

त्याशंक्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह यद्ब्रह्मृदिद्य ब्रह्मणि वीक्ष्यमाणे आत्मत्वेन
साक्षात्कृते सति जीवत्वं न पश्यतीत्यन्वयः अन्यत्स्पष्टमेव ५९ अज्ञानाव
स्यायां प्रतीयमानो यो जीवब्रह्मभेदः सनाममान इति बहुदृष्टान्तराह यथैति र

ज्ञप्तस्य ख्यानिराख्या नामेति यावत् परे परे ब्रह्मणि जीवशब्दस्तथा
 शेषं स्पष्टं ६० न केवलं जीव एव नाममात्रः किंतु सर्वविश्वमपि ब्रह्म
 णि नाममात्रमित्यनेकदृष्टान्तराह यथैवेति स्पष्टं ६१ नाममात्रप्रपंच-
 स्य मिथ्यात्ववासनादाढ्याधिमभेवार्थं बहुभिर्लोकप्रसिद्धदृष्टान्तिः प्रपं

यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथानीरं मरुस्थले पुरुषत्वयथा
 स्थाणौ तद्बहिःश्वंचिदात्मनि ६१ यथैव शून्ये चितालो
 गंधवाणां पुरयथा यथाकाशो ह्युच्यते तद्वत्सत्ये-
 जगत्स्थितिः ६२ यथातरंगकौलं जलमेव स्फुरत्य-
 लं पानरूपेण तान्महि ब्रह्मांडो धिस्तथात्मता ६३

चयति यथैव शून्य इत्यादिभिः शून्ये निर्जने देशे वैतालः अकस्मादाभास
 मानो भूतविशेषः गंधर्वपुरस्थापि शून्याधिष्ठानत्वं शैवं गंधर्वनगरं नाम राज
 नगराकाशो नीलपीतादि मेघरचनाविशेषः स्पष्टमन्यत् ६२ यथातरंगेति सुगमं
 आत्मशा ६३

किंच घटति तत्रपादत्रयं स्पष्टं ननु किमनेन भिख्यात्ववासनादाढ्येने-
त्यनआह. ज्ञेयमिति तदभावनो नामाभावनस्तद्रूप इयं वाचारभण-
धिकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिऋतः ६४ ननु यत्रहिद्वेन
मिषभवतीत्यादि ऋत्यर्थदर्शनेनापस्थात्रय विदेहमोक्षाधुक्ता ननुजीव

घटनाम्नाथथापृथ्वी पटनाम्नाहितंतवः जगन्नाम्नाचि
दाप्नाति ज्ञेयतत्तदभावनतः ६४ सर्वोपिअवहारस्तु ब्र-
ह्मणाक्रियतेजनैः अज्ञानान्निविजानंति मृदेवहिधृता
दिकं ६५ कार्यकारणतानित्य मास्तेघटमृदेयथा
तथैवश्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ६६

न्योक्ष इत्याशंक्याह सर्वइति सर्वोपि लौकिको वैदिकश्चति शेषंस्पष्टं अयं
भावः अज्ञाननिवृत्तिरेवजीवन्मुक्ति ननुहेतादर्शनमिति ६५ तत्रहेतुस
दृष्टान्तमाह कार्येति यथा सौम्यैकेन मृत्सिंडेन सर्वेमुन्मयं विज्ञातस्यादि

त्वादिश्रुतिः युक्तिस्तु कार्यकारणयोरन्यत्वे एककारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानं न स्यादित्यादि स्रगभन्यन् ६६ कार्यकारणयो रनन्यत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति गृह्यमाणइति भास्कर प्रमाणनिरपेक्षतयेव भासनशीलं स्पष्टमन्यन् ६७ ननु ब्रह्मणि भासमाने प्रपंचो नभासेदित्याशंभ्यावस्थाम्रो

गृह्यमाणेघटेयह न्मृत्तिकायातिवैबलान्
 वीक्ष्यमाणेप्रपंचेपि ब्रह्मेवाभातिभास्कर ६७
 सदेवात्माविभुद्धोस्ति ह्युद्धोभातिवैसदा
 यथैकद्विविधारज्जु ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशं ६८

देनोभयमपि भासत इति सदृशान्तमाह सदेवेति तत्रज्ञानिनः सदेवात्मा
 पिब्रह्मः अज्ञानतल्कार्यप्रपंचमलरहितत्वान्निःप्रपंचोस्ति अज्ञानिनस्तु
 सदेवात्मुद्धोऽस्तीति प्रभादिभाति वैहीनि तत्प्रसिद्धो उभयत्रापि दृष्टान्तः
 यथेति यथारज्जुज्ञानिनः सर्पाभावतया निर्विषत्वनाभयंकरी अज्ञानि

॥१५॥ ह स्तिपतया विपरीतत्वेन भयंकरीति द्विविधा भाति अयं तावः ब्र
ह्म यद्यपि स्वयं प्रकाशत्वेन सदाभात्येव तथापि घृत्वा रूढत्वेन पुरुषा
द्यौपयोगीति ज्ञानिनमतिभाति नाज्ञानिनः सूर्यदीपादिरिव चक्षुष्मदं
धयोरिति दिक् ६८ . नन्वात्मा यदि सदैव निःप्रपंचत्वेन भाति तर्हि कि

यथैव मृन्मथः कुंभ स्मद्देहोपि चिन्मथः
आत्मानात्मविभागोयं मुधैव किंचित् बुधैः ६९
सर्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन मुक्तिका
विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथात्मता ७०

मर्थं देहात्मभेदो वर्णित इत्याशङ्क्या विवेकिनो देहव्यतिरिक्तात्मबोधार्थं
विवेकिनस्तु व्यर्थ एवेति सदृष्टांतमाह यथेति तत्राऽबुधैरित्यऽकारप्रभेदे
मुधैव किंचित् अपि नु नैति काकुव्यास्थानं अन्यत्सर्वसुगमम् ६९ इदानीम
विवेकिनः कल्पितदेहनादात्म्य सदृष्टांतमाह सर्पत्वेनेति ७० . ७

घटत्वेनेति ७१ कनकमिति ७२ पुरुषत्वइति ७३ गृहत्वेनेति. सर्पत्वे-
नेत्यादि पंचानामध्येतेषां श्लोकानामर्थः स्फुटतर एवास्त्यतो न व्याख्यान्.

घटत्वेनयथापृथ्वी पटत्वेनैवतंतवः विनिर्णीता
विमूढेन देहत्वेनतथात्मता ७१ कनककुण्डलत्वेन
तरंगत्वेनवज्रं विनिर्णीतं. ७२ पुरुषत्वय-
थास्थाणु जलत्वेनमरीचिका विनिर्णीता
७३ गृहत्वेनयकाष्ठानि स्वद्वलत्वेनवल्लोहता वि-
निर्णीता. ७४ यथावृक्षविपर्यासो जलाद्भ्रूव
निकस्यचिन् तद्दात्मनिदेहत्वं पश्चत्यशा
नयोगतः ७५

कृतं ७४ नन्वयथा निर्णये किंकारणमितिचे तदज्ञानमेवेति सदृष्टो
तमाह यथावृक्षेत्यादि द्वादशभिः ७५

पोतेनेति पोतेन नौकया स्पष्टमन्यत् ७६ पीतत्वमिति ७७ चक्रभ्या
मिति ७८ अलातमिति ७९ महस्वइति हीति सर्वलोकप्रसिद्धौ ८०

पोतेनगच्छतः पुंसः सर्वभातीवचंचलं तद्ददा ७६

पीतत्वोद्दिश्यथाम्बुधे दोषाद्भ्रुवतिकस्थचित् तद्द ७७

चक्षुभ्यांभ्रमशीलाभ्यां सर्वभातिभ्रमात्मकं तद्द ७८

अलातंभ्रमणेनैव वस्तुलंभातिसूयवत् तद्ददा ७९

महस्वैसर्ववस्तूनां मणुत्संख्यतिदूरतः तद्ददा ८०

सूक्ष्मत्वैसर्वभावाणां स्थूलत्वचोपनत्रतः तद्ददा ८१

काचभ्रूमौजलत्ववा जलभ्रूमौहिकाचता तद्ददा ८२

यद्ददुमौमणित्वहि मणोवाचक्रितापुमान् तद्द ८३

अभ्रपुसस्तुधावत्सु सोमोधावतिभातिवै तद्द ८४

सूक्ष्मत्वेइति ८१ काचभ्रूमाविति ८२ यद्ददिनि ८३ अभ्रमिच्छिति ८४

यथेति यथावृक्षेत्यादिश्लोकानां स्फुटार्थत्वात्सिद्धपेषणतुल्यत्वेन न-
 व्याख्यानं कृतं ८५ यथाशशीनि शशीत्युपलक्षणं सूर्यादीनामपि शेषस्य
 पृं ८६ एवं द्वादशभिः श्लोकैरुक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवमुक्ते
 नप्रकारेणात्मन्यविद्यातः आत्माज्ञानात् देहाध्यासो मनुष्योहमित्यादि

यथेवदिग्विपर्यासो मोहाद्भवतिकस्थचित् तद्
 दा० ८५ यथाशशीजलमिति चचलत्वेनकस्य
 चित् तद्ददा० ८६ एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्या
 साहिजायते साध्वात्मपरिज्ञाना ह्वायतचप-
 रात्मनि ८७

बुद्धिर्जायते भवति इतिप्रसिद्धौ नन्वेतस्य निवृत्तिः कुतोभवेदिति
 चेदात्मज्ञानादेवेत्याहोत्तरार्द्धेन सइति सएव देहाध्यास एवात्मपरि-
 ज्ञानात् ब्रह्मात्मिक्यसाक्षात्कारात्सरात्मनि अज्ञानतत्कार्यरहिते प्र

त्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीयते ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठते नह्यधिष्ठानंविना
 ५५ रोपितस्य स्वरूपमस्ति चकारादध्यासकारणमज्ञानमपिलीयतइति
 अन्यथाऽध्यासलयाभावादित्यर्थः नहि कारणे सति कार्यस्यलयः सं
 भवति तस्मादात्मज्ञानादेव सकारणकार्याध्यासनिवृत्तिरित्यलं पल्ल

सर्वमात्मतयाज्ञातं जगत्स्थावरजंगमं
 अभावात्सर्वभावानां देहस्थचात्मताकृतः ८८
 आत्मानंसततंजान न्कालनयमहाद्भुते
 प्रारब्धमखिलंभ्रंज त्बोद्देगंकर्तुमहंसि ८९

वितेन ८७ एतदेव विवृणोति सर्वमिति आत्मता देहस्य नैत्यर्थः स्पष्ट
 मन्यत् ८८ ननु ज्ञानिनो निष्प्रपंचात्मतया मम किंस्थान्नाह्यन्यभोज
 नेनान्यस्तृप्यतीतिचदत्ताह आत्मानमिति भोमहाद्भुते कामादि
 पराभवेन स्थितसाधनोन्मुखस्त्व आत्मानं प्रत्यगभिन्ने सततं आ

कृत्स्निमृतिपर्यन्तं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विचारयन् कालं नयातिक्लमस्य वि-
 चारसाध्यज्ञानानन्तरं चाखिलं प्रारब्धं चरमदेहारभक्तं कर्म भंजनं सु-
 खदुःखभासानुभवेन क्षपयन्सन्नुद्देशं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ८९ वस्तु-
 तस्तु प्रारब्धमेव नास्ति कुतोभोगः भोगाभावे कुत उद्देशकारणं तद-
 भावेच कुतस्तरां तन्निषेधोपदेश इतिवेदान्तसिद्धान्तस्य वस्तु प्रति-

उत्सन्नेष्यात्मविज्ञाने प्रारब्धनैवमुच्यते
 इति चन्द्रयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ९०

जानत आचार्याः उत्सन्न इति अत्रेयं प्रक्रिया जगत्पतीति स्थिधा लो-
 किकी शास्त्रीयानुभाषिकीचेति तत्राद्या पारमार्थिकी द्वितीयाऽपरमा-
 र्थिकी तृतीयातु मातिभाषिका तासां निवृत्तिस्तु क्रमात् वेदान्तप्रवर्णा-
 द्विधसाक्षात्कारप्रारब्धक्षयैर्भवति नान्यथेति तत्रेयं प्रतिज्ञाऽन्यप्रतीत्य
 भिप्रायेणेति ज्ञानव्यं श्लोकार्थस्तु स्फुट एव ९०

व्यावहारिकी

अपः नदेवाह तत्वेति ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणाज्ञाननिवृत्तौ प्रारब्धाभाव इतिश्लोकार्थः पदार्थस्तु स्फुरण ९१ इदानीं प्रारब्धशब्दं व्युत्पादयन्मुक्तमुपसंहरति कर्मति तत्र कर्मत्रिविधं संचितक्रियमाणं प्रारब्धं भेदात् तन्मध्ये भाविदेहारंभकं संचितं तथावर्त्तमानदेहनिवर्त्यं कि

तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धनैवविद्यते
 देहादीनामसत्त्वोत्तु यथास्वप्नोविषोद्यतः ९१
 कर्मजन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्त्तितं
 तच्च जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हि चित् ९२

यमाणं प्रारब्धं तु वर्तमानदेहारंभकं तत्र यद्यपि संचितं जन्मान्तरीयमेव तथापि भाविदेहस्य तत्प्रारब्धमेव भवति तेनेदं सिद्धमात्मनः स्वतः कर्तृत्वा भावात्कालत्रयेपि जन्मान्तास्तीति सर्वमवदानं ९२ ७
 ७ सच्चिदानन्दायनमः ७ ७

पूर्वोक्तं दृष्टान्तं विघृणवन्सकारणजन्माभावे युक्तिमाह स्वमेति जन्मा
 भावे तत्सारव्यं कुतः स्पष्टमन्यत् १३ ननु देहादिप्रपञ्चस्य यतोवेत्या
 दश्चुनेः सत्यब्रह्मजन्यत्वात्कथमितिभासिकत्वमितिचेदुच्यते उपादा
 नमिति अत्र कारणं द्विविधं निमित्तोपादानभेदान् तत्र निमित्तं ना-

स्वसदेहोयथाध्यस्त स्तथैवायं हि देहकः
 अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे हि तत्कुतः १३
 उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्गांडस्यैव कथ्यते
 अज्ञानं चैव वेदान्तं स्तस्मिन्मष्टैकविशयता १४

मोत्पत्तिमात्रकारणं उपादानतूत्पत्तिस्थितिलक्षकारणं तत्र वेदान्तैः मा
 यांतु प्रकृतिं विद्यादित्यादिभिः प्रपञ्चस्योपादानमज्ञानं पठ्यते चक्र
 राइत्यापि अत्रायभावः तर्कबलं ब्रह्मैव जगत्कारणं निर्विकारत्वात्
 नापि केवलमज्ञानं जडत्वात् तस्मादुभयं मिलित्वैव जगत्कारणं भव

तीति सत्यानृते मियुनी करोतीत्यादिक्रमेः तत्रदृष्टान्तः पांडस्य घट
करकादिमृदिव मृत्सिद्धिश्च तत्र जलस्थाने ब्रह्म पिंडीकरणसामर्थ्यसा
म्या दज्ञानतु मृत्तिकास्थाने आवरकत्वसाभ्यान् तत्र ब्रह्मणो ऽविना-
शित्या ब्रह्मज्ञानेन तस्मिन्भजान एव नष्टे सति विश्रवता जीवजगदीश्व

यथारज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वैश्रमात्
तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्प्रयति मूढधीः ९५
रज्जुरूपपरिज्ञाने सर्पखंडनतिष्ठति
अधिष्ठाने तथा ज्ञाने प्रपंचः शून्यतांगतः ९६

रात्मकजगद्भावः क्व न क्वाप्यस्तीत्यर्थः ९४ मियुनी भावस्थैव जगत्कारणत्वे
सदृष्टान्तं प्रपंचयति यथारज्जुमिति ९५ इदानीं यदुक्तं तस्मिन्भष्टे क्वविश्रवतेति
तन् प्रपंचयन् पूर्वोक्तं प्रारब्धाभावं सदृष्टान्तमुपसंहरति सादृचन रज्जुरूपइति स्पष्टे ९६

किंच देहस्येति ननु जीवन्मुक्तस्य ज्ञानिनः प्रारब्धाभावे सति अत्र ब्र-
ह्मसमश्नुत इत्यादिश्रुतिः प्रारब्धं किमर्थं वक्तुमिति चेदुच्यते अर्हन् अ-
ज्ञानीति श्रुतिः अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तुमर्थः ज्ञानेन सर्वव्य-
वहारकारणे ऽज्ञाने नष्टे सति ज्ञानिनः कथं व्यवहार इत्यज्ञानिभिराक्षि-

देहस्यापि प्रपञ्चत्वात् प्रारब्धावस्थितिः कुतः

अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तुमर्थः ९७

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावर

बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं च तस्फुटं ९८

सै प्रारब्धादिति तद्वेधार्थमिति शेषं स्पष्टं ९७ किं न हि ज्ञानिबोधार्थं वक्ति-
श्रुतिरिति चेदुच्यते क्षीयन्त इति भिद्यन्ते हृदयत्रयि स्थिद्यन्ते सर्वसंशयाः
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावर इति श्रुत्या कर्माणीति बहुत्वं य-
त् स्फुटं गीतं तत्तन्निषेधार्थं प्रारब्धाभावप्रतिपादनार्थं अन्यथा संचित

क्रियमाणापेक्षया कर्माणीति हित्वं गेयं तथा न गीत मतो ब्रह्मात्मसा
क्षात्कारान् विज्जडग्रंथिभेदेन सचितक्रियमाणप्रारब्धारव्यत्रिविधकर्म
क्षयान्ते परमपुरुषार्थं ज्ञानिबोधार्थं श्रुतिर्वेत्कीतिभावः १८ उक्तवैपरं
बाधकमाह उच्यतइति एतत्प्रारब्धमज्ञैः श्रुतित्वात्पर्यानिभिज्ञैर्बलादविदं
कस्मामर्थ्याच्चेदुच्यते यथार्थतया प्रतिपाद्यते चकारादह्यात्मानं नपश्यं

उच्यतेऽशैर्बलाच्चैतत्तदानर्थहृद्यागमः
वेदांतमतहानंच यतोज्ञानमिति श्रुतिः १९

तदाऽनर्थहृद्यागमो दोषहृद्यप्राप्तिः तत्र प्रारब्धरूपस्य ह्येतस्यांगीकारे अ
निर्माक्षिप्रसंग एकोदोषः मोक्षाभावे ज्ञानसंप्रदायोच्छेदरूपो द्वितीयो दो
षइति नकेवलं दोषहृद्यस्यैव प्राप्तिरपितु वेदांतमतहानंच वेदांतमतस्या
ह्येतस्य हानं त्यागो भविष्यति प्रारब्धग्रहणरूपस्य ह्येतस्य याथार्थ्या
त्यर्थः तर्हि किंप्रतिपत्तव्यमित्यतआह यतइति यतो यस्याः

ज्ञानं भवति तादृशीसा श्रुतिब्रह्मेति शेषः सा श्रुतिस्तु तमेवधीरो विज्ञा-
 य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्याथा हूहूच्छब्दान् वाचोविग्लापनं हित-
 दिति एतदभिप्रायः क इति चेत्स्त्रियते धीरो विवेकी ब्राह्मणो ब्रह्मभा-
 वितुमिच्छु स्तमेव वेदांतमसिद्धमात्मानं विज्ञाया ऽऽदाबुपदेशतः शास्त्र-
 नम्ब ज्ञात्वा ऽनंतरं प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषया मपरोक्षानुभवपर्य-
 तां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत बहून् कर्मोपासना प्रतिपादकान्
 शब्दान् वाक्यसंदर्भाभ्यानुध्यायान्भ्रंचितयत् तर्हि तान् ब्रूयात्किंनेत्याह
 वाचइति तद्वैतशास्त्रपठनं वाचोविग्लापनं विशेषणत्रमकरं हीति सर्वास्तु
 षवसिद्धमित्यलंपल्लवितेन १९ तदेवमेतावता ग्रंथसंदर्भेण मुख्यधि-
 कारिणो वैराग्यादिसाधनचतुष्टयपूर्वक वेदांतवाक्यविचार एवमत्यग-
 भिन्नग्रन्थापरोक्षज्ञानद्वारा मुख्यं मोक्षकारणमित्यभिहितं इदानीमस-
 कृद्विचार्योपि बुद्धिमांघविषयासत्त्व्यादिप्रतिबंधेनापरोक्षज्ञानं प्रस्य न
 जायते तस्य मदाधिकारिणो निर्गुणब्रह्मोपासनमेव मुख्यं साधनमित्य

भिषेत्स्य ससाधनं ध्यानयोगं प्रतिजानत आचार्याः त्रिपंचेति अथो शा
 द्योधिकफ्रीभेदार्यः क्वचिदतइतिपाठस्तस्मिन्पक्षे यतो मंदाधिकारी
 विचारं नलभते ३ तोहेतोसित्यर्थः त्रिपंच त्रिगुणितानिपंच पंचदशैत्यर्थः
 तत्संख्याफान्द्यगानि निदिध्यासनागि साधकसाधनविशेषान् यज्ञसाधक
 प्रयजादिबदित्यर्थः वदस्ये वदस्यामि तैर्वदस्यमणीः सर्वैरंगैर्निदिध्यासन

त्रिपंचांगान्द्यथोचस्ये पूर्वोक्तस्यहिलब्धये
 तैश्चसर्वैःसदाकार्यं निदिध्यासनमेवतु १००

मेव कार्यं नतु तूष्णीभवस्थानमुचितमित्यर्थः निदिध्यासन कर्तव्यप्रति
 ज्ञा प्रयोजनमाह पूर्वोक्तस्येति पूर्वोक्तस्य स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्ष-
 स्य सिद्ध्यइति हीति वेदांतप्रसिद्धी तु शब्दः पातंजलवैलक्षण्यलक्ष-
 णेन सोक्षस्य सिद्ध्यइति अनेनाष्टांगप्रतिपादकं पातंजलमवैदिकत्वाद्दे
 शोपिकादिवदनादेयमितिव्यनितं १००

मंदाधिकार्यन्यत्सर्वं कर्म सगुणोपासनविचाररूपं साधनं च विहाय अ
ह्याचार्योक्तप्रकारेण निर्गुणं ब्रह्मैव निर्दिध्यासेदित्याह नित्येति स्पष्टं १०१

नित्याभ्यासाहतेमासि न भवेत्सच्चिदात्मनः
तस्माद्ब्रह्मनिदिध्यासे जिज्ञासुः श्रेयसेचिरं १०१
घमोहिनि यमस्त्यागो यो नंदे शश्वकालता
आसनं मूलबंधश्च देहसाम्यं च हृक्स्थितिः १०२
प्राणसंयमनंचैव प्रत्याहारश्च धारणा
आत्मध्यानं समाधिश्च प्राक्तान्यंगानि वै क्रमात् १०३

ननु कानि तान्यंगानि यैः सह निर्दिध्यासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तानि निर्दिशति
यमइति द्वाभ्यां उत्तानार्थावुभावपिच्छोक्तौ १०२ १०३

ॐ

इदानीमेतेषां प्रत्येकं निरुद्देशक्रमेण स्वाभिमतानि लक्षणान्याह सर्वमित्याद्येक
विशत्या. तत्र प्रथमोद्दिष्टं यमं तावद्दर्शयति सर्वमिति सर्वमाकाशादिदेहा
तज्जगद्द्रव्य बाधसामानाधिकरण्यद्वारा स्थाणुपुरुषादिवदित्यर्थः इति वि
ज्ञानान्निश्चयान्देतोरिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामेकादशकरणानां ग्रामः समूहस्त

सर्वे ब्रह्मेति चिज्ञाना दिन्द्रियग्रामसंयमः
यमो यमिति संप्रोक्तो ऽथ यसनीयो मुहुः १०४
सजातीयप्रचाहश्च विजातीयनिरस्कृतिः
नियमो हि परानंदो नियमाक्रियतेषु धैः १०५

स्यसंयमः सम्यक् शब्दादिविषयाणां विनाशित्वसातिशयत्वदुःखत्वत्वादिदो
षदर्शनात् यमो विषयेष्व्योनिवारणं अयं यम इति संप्रोक्तः न तु केवलमा
दिरित्यर्थः ततश्च किमत आह अथ यसनीय इति अयं मुहुर्मुहु रथ्यसनीय इति १०
एवं यमं लक्षयित्वा नियमलक्षयति सजातीयेति सजातीयं प्रत्यगभिन्नं परं

ब्रह्म तदेकाकारोवृत्तिप्रवाहः सजातीयप्रवाहः यद्वा सजातीयानामसंगो
 हमधिक्रियोहमित्यादिप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रत्ययानां प्रवाहः चपुनः विजाती
 यनिरस्कृति विजातीयं ब्रह्मात्मविलक्षणं जगत्पूर्वसंस्काराज्जायमाना त
 द्राकारावृत्तिरित्यर्थः तस्य निरस्कृतिदोषस्मृत्याऽधिकोपेक्षाऽनादरइत्य
 र्थः अयं नियम इत्यर्थः ननु केवलं शौचादिरित्यर्थः हेतुपनिषत्प्रसि

त्यागः प्रपंचरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्
 त्यागोहिमहतापृञ्चः सधामोक्षमयोयतः १०६

श्वी नन्वनयोरुपनिषत्प्रसिद्धा कः पुरुषार्थ इति चेदत आह परानंदइति
 ततश्च किमत आह नियमादित्यादिसंगमं १०५ इदानीं तृतीयं त्यागं लक्ष
 यति त्यागइति प्रपंचरूपस्य प्रपंचो नामरूपलक्षणो रूष्यते घटोयं प
 टोयमित्यादि नामरूपनो निरूष्यते व्यचिह्यते प्रकाशयते येन तत्प्रपंच
 रूपं सर्वाधिष्ठानभूतं पदार्थस्फुरणं तस्य चिदात्मत्वावलोकना चिदजडं

स्वत एव प्रकाशमानं ब्रह्म तदात्मास्वरूपं यस्य तद्वाचनस्याचलोकनम्
 नुसंधानं तस्माद्धेतोयस्त्यागः नामरूपोपेक्षा स एवत्यागस्त्यागश
 ब्दधाच्यः ईशावास्थ्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः हीति विद्ब्रह्मनुभवप्रसिद्धौ
 नन्वयं त्यागो नुकुत्रापि प्रसिद्धइत्याशक्याह महतांपूज्यइति तत्रहेतुः
 सद्यइति यतोयत्यागः सद्योनुसंधानकालएव मोक्षमयः परमानन्दस्य

यस्माद्वाचोनिवर्तते अप्राप्यमनुसासह
 यन्मीनंयोगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदाबुधः १०७

रूपावस्थानरूपः अतएवात्मतत्त्वविदामिष्टत्वादानिप्रसिद्धीयं त्यागइत्य
 र्थः तस्मादयमेव सुमुक्तरूपा कर्तव्यो नान्यः केवलस्वकर्मोद्यकरणरूप
 इति सावः एवमत्रैष्युह्यं १०६ अथमीनं लक्षयति यस्मान्दिति शब्द
 यस्तिनिमित्तजानिक्रियादेरभावात् मनोवाचायगोचरं यन्मीनं वक्तुमश
 क्यं यद्ब्रह्म तथापि योगिभिर्गम्यं ज्ञानयोगिभिः प्रत्यगभिन्न्त्वेन प्रा

ष्यं तत्प्रसिद्धमेव ब्रह्मरूपमीनं सर्वदा बुधो विवेकी भवेत्तदहमस्मीत्यनु
 संदध्यादित्यर्थः १०७ नन्विदं प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानं ध्यानरूपं चतु
 र्दशमंगं प्रतीयते इत्याशंक्य स्वारस्यात्प्रकारांतरेण मीनमेव लक्षयति
 सन्दिहं वचनइति अयंभावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्ब्रह्म यथावागवि

वाचोयस्मान्निवर्तते तद्वक्तुंकेनशक्यते
 प्रपंचोयदिवक्तव्यः सोपिशब्दविवर्जितः १०८
 इतिवातद्भवेन्मीनं सतासहस्रसंज्ञित
 गिरामीननुवालानां प्रयुक्तब्रह्मवादिभिः १०९

ष्यं तथानामरूपजात्यादिप्रपंचोपि सदसदादि विकल्पासहत्वाद्वागती-
 तः १०८ इतीति इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मजगतोर्विवादत्प्रगच्छंवा तन्मीनं
 भवेत् केषामित्याकांक्षायां सतांचेदप्रसिद्धमित्याह सतामिति सत्युरुषा
 णां सहजस्थितिनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः ननु चाङ्गियमनमेव प्रसिद्धमी

इदानीं देहसाम्यं लक्षयति अंगानामिति अंगानां ब्रह्मण्यध्यस्तानां स्व
 प्रावविषमगाममधिष्ठानसमत्पदस्या समतां विद्याञ्जानीयात् चेत्समे
 ब्रह्मणि अंगविषम्यमित्यत्राध्याहारः तन्वेनोलीयते समब्रह्मरूपतया न
 तिष्ठतोत्यर्थः तर्हीत्यत्र शेषः शुष्कवृक्षवदंगाना मृजुत्वसरलस्य मचंचलत्व

अंगानांसमतांविद्या त्समेब्रह्मणि लीयते
 नोचिन्नेवसमानस्य मृजुत्वंशुष्कवृक्षवत् ११५
 दृष्टिज्ञानमयीकृत्वा पश्येद्ब्रह्ममथजगत्
 सादृष्टिःपस्योदारा ननासाग्रावलोकिनी ११६

चयत्तत्समानत्वं नैवप्रवेदितिसंबंधः अंगानां विषमस्वभावत्वादिति भावः
 ११५ इदानीं दृक्स्थितिं लक्षयति दृष्टिमिति ब्रह्मणिफलव्याध्यात्प्राप्तौपि
 दृष्टिव्याध्यात्प्राप्तौ दृष्टिमंतःकरणदृष्टिं ज्ञानमयीमखंडब्रह्माकारां कृत्वा ज
 गत्सर्वं ब्रह्ममथ पश्येत् ब्रह्मैवेदंसर्वमित्ये तावन्मात्रैव दृष्टिःकार्येति-

भावः स्पष्टमन्यत् ११६ ननु तथापि ब्रह्मणि वृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तजात्या-
द्यभावादिंद्रियादि मत्प्रत्यक्षविषयस्थजगतो ब्रह्मरूपत्वेन दर्शनं कथं स्यादि-
त्याशंक्य स्वारस्यात्पक्षांतरेणाह दृष्टीति वाशब्दः पक्षांतरे दृष्टीत्यादिना
श्रोत्रादि सर्वत्रिपुटीनामुपलक्षणं यत्र यस्मिन् ब्रह्मस्वरूपे दृष्ट्यादि सर्वत्रि-

दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामोयत्रवाभवेत् ११७
दृष्टिस्तत्रैवकर्तव्या ननासाप्रावलाकिनी ११७
चित्तादिः सर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात्
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ११८

पुटीनां विरामो लघोभवेत्तत्र नस्मिन्नेव प्रपंचतीति दृष्टिरंतः कण्टकवृत्तिः कर्त-
व्या ननासिकाप्रावलाकिनीत्यर्थः ११७ अथ प्राणायामं लक्षयति चित्तादिति
मनोधीनत्वात्प्राणस्य मनोनिरोधेनैव प्राणनिरोधः ननु प्राणनिरोधेनैव पा-
नंजलाभिमतेन मनोनिरोधस्तदधीनत्वाभावादिति फलितार्थः ११८

असुं प्राणायामं स्वाप्तिमतेन रेचकादिविभागत्रयेण लक्षयति सार्द्धेन निषे-
धनमिति स्पष्टं ११९ तत इति अनात्मोपेक्षाऽऽत्मानुसंधानतद्दृढ्यानि रे-
चकादिशब्दाच्चान्नीतिप्रावार्थः नन्वयं त्रिविधोपि प्राणायामो न कुत्रापि
कृत इत्यपेक्षायामत्राधिकारिणमाहाहर्द्धेन अयमिति अयमुक्तलक्षणः प्रा-

निषेधनं प्रपंचस्य रेचकारण्यः समीरणः

ब्रह्मैवास्मीति यावृत्तिः पूरको वायुरीरितः ११९

ततस्तद्भृत्तिर्नैश्वल्यं कुंभकः प्राणसंयमः

अयंचापि प्रबुद्धानां मशानां प्राणपीडनं १२०

णायामश्चकाराद्भेदत्रयमुक्त इत्यर्थः प्रबुद्धानां प्रकर्षेणासंभाचनादिरहि-
तत्वेन बुद्धानामात्मबोधयुक्तानां निःसंदेहाऽपरोक्षज्ञानिनामित्यर्थः यो-
ग्य इत्यध्याहारः तस्यैज्ञानां कीदृशा इत्यत आह अज्ञानमिति १२०

७

७

७

७

७

७

इदानीं प्रत्याहारं लक्षयति विषयेष्विति विषयेषु घटादिषु यद्वा शब्दादिषु
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मतां सत्तास्फुरत्ताप्रियताभात्रतां हृत्वानुसंधाय म
 नसोतःकरणस्य चिति मज्जनं नामरूपक्रियानुसंधानराहित्येन चित्स्वरूपत
 यावस्थानं समत्याहारः ततः किमतआह अप्यसनीयइति १२१ धारणां ल

विषयेष्वात्मतांह्रस्वा मनस्यश्चितिमज्जनं
 प्रत्याहारःसविज्ञेयो ऽप्यसनीयोमुमुक्षुभिः १२१
 यत्रयत्रमनोयाति ब्रह्मणस्तत्रदर्शनात्
 मनसोधारणंचैव धारणासापरामता १२२

क्षयति यत्रेति यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे मनोयाति गच्छति तत्रतत्र
 ब्रह्मणः सत्तादिमात्रस्य नामाद्युपेक्षया दर्शनादनुसंधानान्मनसोधारणं ब्र-
 ह्मण्येवस्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः नन्वाधारादिषु दूचकमध्ये एकत्र मनसो-
 धारणं धारणेति प्रसिद्धमत आह सेति साऽत्रोक्तलक्षणा धारणा परोत्कृ

द्यामता नत्वबोधवतामित्यर्थः अन्यानु पातंजलाभिमतता प्राणायामादिवद
 परेभिर्भाक्ः चण्डेत्यव्ययहूयं वेदांतविद्वदनुभवप्रसिद्धिं द्योतयति १२२
 अथात्मध्यानं लक्षयति ब्रह्मैवेति सहृत्वा सती प्रमाणांतरबाधायोग्या द्यो
 तित्तया वृत्त्या निरालंपतया देहाद्यनुसंधानराहित्येन स्थितिरपस्थानमि

ब्रह्मैवास्मीतिसहृत्वा निरालंबतयास्थितिः
 ध्यानशब्देनविरब्ध्याता परमानंददायिनी १२३
 निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतयापुनः
 वृत्तिविस्मरणंसम्यक् समाधिज्ञानसंज्ञकः १२४

त्यर्थः शेषं स्पष्टं १२३ अथात्वं समाधिरूपं पंचदशमंगं लक्षयति निर्विकार
 तयेति निर्विकारतया विषयानुसंधानरहिततयांतःकरणवृत्त्याः पुनरनंतरमे
 व ब्रह्माकारतया यत्सम्यक् मपंचसंस्काररहितं ध्यातृज्येयाकारवृत्ति
 शून्यं वृत्तिविस्मरणं देताननुसंधानं स समाधिः पंचदशमंगमित्यर्थः ननु

दृष्टिस्मरणस्याज्ञानरूपत्वालक्यं समाधित्वमित्याशंक्य ब्रह्मालोक्यबो-
 धाभावे केवलवृत्तिस्मरणस्य तथात्वेपि न ब्रह्मज्ञानसाहितस्य तथात्वमि-
 त्याशयेन समाधिं विशिनष्टि. ज्ञानसंज्ञकइति ज्ञानमिति संज्ञायस्य सज्ञा
 नसंज्ञकः ब्रह्माकारतया स्फुरणरूप इत्यर्थः उक्तं च समाधिः संविदुत्पत्तिः

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत्साधु समभ्यसेत्
 वशयोथावत्सणात्सुसः प्रयुक्तः सन्भवेत्स्वयं १२५
 ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट्
 तत्स्वरूपं न चैतस्य विधयोऽमनसो गिरां १२६

परजीविक तां प्रतीति १२४ इदानीं यदर्थैः सांगमिदं निदिध्यासनमुक्तं तदाह इम-
 मिति अकृत्रिमानंदं स्वरूपभूतानंदाभिर्व्यञ्जकं निदिध्यासनमित्यर्थः चकारा
 ध्यायानुद्विदानविचारमपीति स्पष्टमन्यत् १२५ एवमभ्यसतः फलमाह तत
 इति साधननिर्मुक्तः साधनाभ्यासरहित इत्यर्थः एतस्य योगिनः तद्देदानं

सिद्धं स्वरूपं ब्रह्मैवेति भावः १२६ अखण्डं करसम्ब्रह्म स्वरूपत्वेनावस्थानलक्षणमोक्षफलदोऽयं समाधिपर्वतो योगो गुर्वनुग्रहवता मुक्तोस्ति तथापि सुकर इत्यनादरो नकार्यः विद्मन्वाहुल्यसंभवादित्याह द्वाभ्यां समाधाविति स्पष्टोऽर्थः १२७ लयइति तत्रलयो निद्रा तमः कार्याकार्यविवेकः विक्षेपो विषयस्फुरणं

समाधौ क्रियमाणे तु विज्ञान्यायांति वैबलान् अनुसंधानराहित्यं मालस्यं भोगलालसं १२७ लयस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता एव यद्विद्मन्वाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविदाशनैः १२८ भाववृत्त्याहि भावत्वं शून्यवृत्त्याहि शून्यता ब्रह्मवृत्त्याहि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् १२९

रसास्वादो धन्यो हि मत्स्याधानंदाकाशवृत्तिः चक्षुः शून्यता चित्तदोषः रागद्वेषादि तीव्रवासनया चित्तस्थल्लब्धीभावः कषायः क्षुब्धतेत्यर्थः स्पष्टमन्यन् १२८ वृत्तिरेव चंधमोक्षकारणमित्याह भावेति भाववृत्त्या घटाद्याकारवृत्त्या भावत्वं

नन्यथत्वं भवतीतिशेषः शून्यवृत्त्या अप्राप्तवृत्त्या शून्यमा जडतेत्यर्थः हीति लोकात्मसि-
द्धौ तथा ब्रह्माकारवृत्त्या पूर्णत्वं हीनिविहृत्यसिद्धौ ततः किमतआह पूर्णत्वमिति १२९ इ
दानीं ब्रह्ममयीवृत्तिं स्वोक्तुं तद्वृत्तित्यागपयान्निन्दति येहीति ये एना ब्रह्माख्यां वृत्तिं जहति

येहिवृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पादनीपरां तेषु वृत्तैव जीवं-
ति पशुभिश्च समानराः १३० येहिवृत्तिं विजानति ज्ञात्वापि
वर्द्धयति ये तेषु सत्पुरुषाध्वन्या वद्यास्तेषु वृत्तत्रये १३१ ये
वावृत्तिः समावृद्धा परिपक्वा च सा पुनः तेषु सद्ब्रह्मतां प्राप्ता
नेतरशब्दादिनः १३२ कुशला ब्रह्मवात्तायां वृत्तिहीनाः सु-
राणिणः तेषु ज्ञान्तिथानूनं पुनरायांति याति च १३३

त्यजन्ति तेषु वृत्तैव जीवंतीत्यन्वयः स्पष्टमन्यत् १३० संप्रति तामेव वृत्तिं विवर्द्धयितुं ब्रह्मवृत्ति
परान्सु रूपान् स्वीति येहीनि स्पष्टं १३१ एवं ब्रह्मवृत्तिपरान्सुत्वा अधुना तेषां ब्रह्मभासिरू-
पं फलमाह येथपिति सुगमं १३२ तानेव शब्दादियो निन्दति कुशला इति स्पष्टम् १३३

यत् एवं तस्माद्ब्रह्मनिष्ठैर्ब्रह्मवृत्तैव सर्वदा स्यात्तद्व्यभिचि सूत्रयितुं ब्रह्मा-
दिनामुदाहरणमाह निशेधेति यथा ब्रह्माद्यास्तथासनकाद्याः यथा सनका
द्यास्तथाशुकाद्या इति सम्प्रदायो दर्शितः एतेन ब्रह्मादिसेव्यत्वादिनिशेधोऽयं
समाधिपर्यन्तो राजयोगः सर्वदा शुमुक्तभिः सेवनीय इति ध्वनितं १३४ त

निमेषाद्देन तिष्ठति वृत्तिर्ब्रह्ममयीविना
यथा तिष्ठति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुक्दादयः १३४
कार्यकारणतायाता कारणभावे विचारतः १३५
कारणत्वतनो गच्छेत्कार्यभावे विचारतः १३५

देवं स्वाभिमतं सांगरजयोगमधिधाय पूर्वोपक्रांतसांख्यापरपर्यायं वेदान्तविचारमुपसं-
हरति कार्य इत्यादिपंचभिः श्लोकैः कार्येति कार्ये घटपटादिरूपे विकारे
कारणता मृतत्वादिरूपा सर्वविकाराधिष्ठानता आयाताऽनुगता कारणो-
कार्यता नहीति प्रसिद्धं ततः कारणात्कार्यभावे कारणत्वं गच्छेत् ननुः

थं कारणो कार्यभावे इत्यत आह विचारत इति यथाप्यं दृष्टान्तस्तथा काशा-
 दिकार्थे कारणता आकाशोस्ति भातीत्यादिव्यवहारहेतुभूता सत्यज्ञाना-
 दिरूपब्रह्मणः कारणता अधाता अनुगता कारणे ब्रह्मणीतु आकाशादि
 कार्यता नहीति अतः परमार्थतः आकाशाद्यभावे ब्रह्मणः कारणतापि
 नहीति दार्शनिकोऽर्थः १३५ ततः किमत आह अथेति अयान्तं

अथभ्रुङ्गं सवेदस्तु यद्वैवाचामगोचरं
 द्रष्टव्यमृद्धतेनैव दृष्टंति न पुनः पुनः १३६

रं कार्यकारण भावनिवृत्तौ यच्छ्रुङ्गं मनोवाचामगोचरं वस्तु तद्भवेत्
 यतो वाचो निवर्तत इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतनार्थो हि शब्दः ननु
 बुद्धेः स्वणिकत्वेनैकदा तथा विचारितेषु पुनरन्यथैव भातीत्यत आ-
 ह द्रष्टव्यमिति १३६ नैकेकलक्षणं विचारो ज्ञानसाधनमेवापितु ध्यानसाधनमपीत्याह

अनेनेति अनेनेवप्रकारेण शुद्धचित्तानां दृष्टिज्ञानं उदेति ततः परं ब्रह्मालिका दृष्टि-
 प्रवेदिनि योजनामर्थसु सुदृष्टाव १३७ तमेव विचारं विनादयति द्वाभ्यां कारण
 भिति आदौ प्रथमं कारणं न्यतिरेकेण कार्यविशेषेण विचारयेत् पुनस्तन् कारणमन्वयेना

अनेनेव प्रकारेण दृष्टिब्रह्मालिका प्रवेत्
 उदेति शुद्धचित्तानां दृष्टिज्ञानं ततः परं १३७
 कारणच्यतिरेकेण पुमानदौ विलोकयेत्
 अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यनित्यं प्रपश्यति १३८
 कार्येहिकारणं पश्ये त्पश्चात्कार्यं विसर्जयेत्
 कारणत्वं ततो गच्छेद्वशिष्टं प्रवेन्मुनिः १३९

नुरस्या कार्येपिनित्यं प्रपश्यतीति १३८ अथैवं विचारयेदित्याह कार्येति आ
 दौ कार्ये कारणमेव विचारयेत् पश्चात्तत्कार्यं विसर्जयेत् नानुसंदध्यात्
 कार्यवर्जने सति कारणत्वं स्वत एव गच्छेत् एवं कार्यकारणवर्जने ऽ चसि

ह्यं सच्चिन्मात्रं मुनिर्मनशीलः स्वयमेव प्रवेदिति १३९ ननु विचारजन्या
 परोक्षज्ञानेन मुनेर्ब्रह्मत्वं प्रवतुनाम परंतु परोक्षज्ञानिनः कथं प्रवेदित्या
 शक्य तीव्रभावनया परोक्षज्ञानिनोपि ब्रह्मत्वं प्रवेदिति सदृष्टान्तमाह भा
 वितमिति अयं भावः यद्यपि परोक्षज्ञानेन अमातृगतावरणनिवृत्तौ सत्याम
 पि प्रमेयगतमावरणं न निवर्त्तते तथापि निश्चयात्मना निश्चययुक्तबुद्धि

भावितं तीव्रवेगेन यद्ब्रह्म निश्चयात्मना
 पुमास्तद्भिः प्रवेच्छीघ्रं ज्ञेयं भ्रमरकीटवत् १४०

मना पुरुषेण यद्ब्रह्म सच्चिदानंदं ब्रह्म तीव्रवेगेनाऽहर्निशं ब्रह्माकारं ब्रह्मा भा
 चितं चिन्तितं तद्ब्रह्म शेषमपरोक्षेण ज्ञातुं योग्यं ब्रह्म शीघ्रमभिवरेण पुमान्
 भवेत् प्रत्यगभिन्य ब्रह्म प्राचिनया पुरुषो ब्रह्मरूपो भवन्तीत्यर्थः हीति वि
 द्वत्प्रसिद्धौ नत्र सर्वलोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह भ्रमरकीटवदिति भ्रमरेण कुत
 च्छिदानीय जीवन्नेव स्वकुट्यां प्रवेशितो यः कीटः स यथा भयात् भ्रमरश्चा

नेन भ्रमरएव प्रवति तद्वदिति १४० यदि पूर्वश्लोकोक्तदृष्टाने भावनाय
लादेवान्यस्यान्यत्वं भवेत् तर्हि ब्रह्मवित्तत्वेन ब्रह्मरूपस्य विश्वस्य ब्रह्म
भावनायां तद्रूपता भवेदिति किमुक्तव्यमित्याशयेन सर्वात्मभावनामाह
अदृश्यमिति अदृश्यं परोक्षं भावरूपं प्रत्यक्षं सर्वविश्वं यद्वा अदृश्यं द्रष्टु

अदृश्यं भावरूपं च सर्वमेवचिदात्मकं
सावधानतथानित्यं स्वात्मानं भावयेद्बुधः १४१
दृश्यस्य दृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिंतयेत्
विद्वान् नित्यसुरवेतिष्ठे द्वियाचिद्रसपूर्णया १४२

रूपं भावरूपं दृश्यं चकारादर्शनं एतत्सर्वं निपुष्टयात्मकं जगद्भूत्याऽऽत्मभिन्नत्वे
भासमानमपि विदात्मकं निर्विशेषस्फुरणभावास्वरूपं स्वात्मानमेव बुधः अद्वैतज्ञा
ननिष्ठः सावधानतया स्थिरवृत्त्या नित्यं भावयेत्सकलमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वदा
पश्येदित्यर्थः १४१ एतदेव विवृणोति दृश्यमिति दृश्यं घटादिकमदृश्यतामधि

ध्यानचिद्रूपतां नीत्वा हीनिविहृत्यसिन्दौ ब्रह्माकारेण कल्पितस्य परिच्छिन्न
 स्थ नामरूपादेर्निवृत्तिपूर्वकं बृहदाकारेणापरिच्छिन्नरूपेण चिन्नेदित्यर्थः त
 नः किमन आह विद्वानिति चिद्रसपूर्णया चिदेवरसम्भिद्रसश्चिदानंदस्तेन पू
 र्णया धिया नित्यरूपे अग्निनाशिकरूपे विद्वांस्तिष्ठेदिति १४२ इदानीमिच्छेत्

एग्निरंगैः समाधुक्तो राजयोगउदाहृतः
 किंचित्पक्ककषायाणां हठयोगेनसद्युतः १४३

स्वाभिमतयोगमुपसंहरति एग्निरिति किंचित्स्वल्पं पक्काः दग्धाः कषाया
 रागादयो येषां तेषां हठयोगेन पातंजलोक्तेन मसिद्धेनाष्टांगयोगेन सं
 युतीयं वेदांतोक्तो योगइति शेषं स्पष्टं १४३ अथ राजयोग एव के

षां योग्य इत्याकांक्षायां सर्वत्र्यथार्थमुपसंहरन्नाह परिपक्वमिति येषां मनः प
रिपक्वं रागादिमलराहितमिति यावन् तेषामित्यध्याहारः तेषां जितारिषद्वृर्गाणां
पुरुषधुरंधराणां केशलः पातंजलाभिमतयोगनिरपेक्षः अर्थः वेदांताभिमतो यो
गः सिद्धिदः प्रत्यगभिन्यमस्यापरोक्षज्ञानद्वारा स्वस्वरूपवस्थानलक्षणमुक्ति
प्रदः चकारोऽवधाषणो नान्येथामपरिपक्वमनसामित्यर्थः ननु परिपक्व मनस्त्व

परिपक्वं मनोयेषां केवलोद्यंचसिद्धिदः गुरुदेवतभक्तानां
सर्वेषास्फुलभोजवात् १४४ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजका
चार्य श्रीमच्छंकरभगवता विरचिताऽपरोक्षाऽनुभूतिः समा०

मतिदुर्लभमित्याकांक्षाध्यामस्यापि साधनत्यादतोऽन्तरंगसाधनमाह गुरुदेवतम
क्तानामिति जवादिनिशीघ्रमित्यर्थः सर्वेषामिति पदेन वर्णाश्रमादि निरपेक्षं मनु
ष्यमात्रं गृहीतव्यं अतएव गुरुदेवतभक्तेरंतरंगत्वं तथाच श्रुतिः यस्य देवपराभक्ति
र्यथादेवतथागुरौ तस्यैनेकधित्वात्पर्याः प्रकारेणैकमहात्मन इति स्मृतयश्च तद्विहि

प्रणिपातेन श्रद्धावानुलभनेज्ञानमित्याद्याः अयंभावः परिपक्वमनसोऽपिदुःसाध्यानि
 साधनानि युरुदेवतभक्तानां सक्तसाध्यानिभवंतीतिहेतोर्युरुदेवतभजनमेव स्व
 धर्माविरोधेन सर्वैः कार्यमिति परमं मंगलं १४४ पूर्णैयमापरोक्ष्येण नित्यात्मज्ञानकाशि
 का अपरोक्षानुभूत्यास्वयंश्रद्धाश्रद्धादीपिका १ नमस्तस्मैभगवते शंकाचार्यरूपिणे
 येनवेदांतपिद्येय मुहूर्तावेदसागरात् २ यद्यथंशंकरःसाक्षाद्देवांतांभोजभास्करः नो
 देव्यत्तर्हिकाशेत कथंभ्यासादिसूचितं ३ अचयंत्संभानंकिंचिच्चतुरोरेवमेनहि असंभ
 तंतुयत्किंचिच्चतुर्थेशुरोर्नहि ४ यत्प्रसादादहंशब्दप्रत्ययाल्लवनाहियः अहंसजगदा
 लंबः कार्यकारणवर्जितः ५ तस्यश्रीगुरुराजस्य यादाज्ञेनुसमर्पिता दीपिकामालिकासि
 यं तत्कृपशुणुंफ्रिता ६ योहंस्वाज्ञानमाभाज्जगदिदमभ्रवथादिदेहांतमादौ स्वस्वमादि
 वदेवसोहमधुना स्वज्ञाननःकेवलं मत्सिवास्व्यद्वितीयंपरमसुखमयंनिर्विकारंविबावं जा
 यत्स्थानवदेवदेवगुरुसत्त्वत्यमसादोत्थितान् ७ इतिश्री परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्री
 विद्यारण्यसुनि विरचितोऽपरोक्षानुभूतिदीपिका समाप्तिभगवत्

४

एवं उक्तं पुंनव्याख्यनगर्षी गारापणजी श्रीरुमजीति विदितेन जगदीश्वराख्य धिल्लाचने मुद्रापितः संवत् १९२१

इत्यपरोक्षानुभूतिः समाप्ता